

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет економічних наук

Кафедра фінансів

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь - бакалавр

на тему: **«МОДЕЛЮВАННЯ РИНКУ ПРАЦІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ЗНАЧНОЇ
ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ»**

Виконав: студентка 4-го року навчання,
Спеціальності
072 Фінанси, банківська справа та
страхування

Гладка Марія Олегівна

Керівник: Новік А.Ю.
кандидат економічних наук, PhD

Рецензент _____Харченко Т.Б._____
(прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою « _____ »

Секретар ЕК _____Донкоглова Н.А._____

« _____ » _____ 2022 р.

Київ 2022

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ОСНОВНІ ВІДОМОСТІ ТА ПОНЯТТЯ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД РИНКУ ПРАЦІ УКРАЇНИ	5
1.1 Характеристика демографічного стану та особливостей ринку праці в Україні	5
1.2 Стан української неформальної економіки та ринку тіньової зайнятості	11
РОЗДІЛ 2 ОСНОВНІ ПРИЧИНИ ТІНІЗАЦІЇ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН	20
2.1 Вплив кризових явищ на розвиток ринку праці України	20
2.2 Чинники впливу на неформальний ринок праці України та основні форми неформальної зайнятості	23
2.3 Моделювання ринку праці України в умовах значної тінізації	33
РОЗДІЛ 3 АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ МОДЕЛІ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ДЕФОРМАЛІЗАЦІЇ РИНКУ ПРАЦІ	41
3.1 Міжнародний досвід зменшення обсягів неформального ринку праці	41
3.2 Потенційні реформи та рекомендації щодо зменшення рівня неформальної зайнятості на ринку праці України	44
ВИСНОВКИ	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	52

ВСТУП

Дана робота покликана дослідити український ринок праці, його особливості, статистичні показники та тенденції розвитку і розглянути його формування в умовах високого рівня неформальності економіки. Наразі ринок праці є одним з напрямків розгортання кризи в наслідок повномасштабного вторгнення росії, а отже одним з пріоритетних напрямків для аналізу. Дослідження реакції ринку праці на воєнні дії у країні є однозначно актуальним. За оглядом Міжнародної організації праці, проблема зростання тіньової зайнятості є одним з головних викликів для міжнародного ринку робочої сили та потребує особливої уваги з боку урядів країн перехідної економіки та країн, що розвиваються. У даній роботі було розглянуто явище тіньової зайнятості, причини його виникнення, структуру тіньової робочої сили та основні галузі, де працівники залучені у неформальний сектор, що також підтверджує актуальність роботи.

Метою даного дослідження було обрано охарактеризувати ринок праці України, зробити огляд його сучасних тенденцій, розкрити як систематичні кризи впливають на його розвиток, дослідити явище неформальної зайнятості та запропонувати шляхи детінізації ринку праці.

Основними завданнями дослідження є описати ринок праці України із його головними рисами, окреслити демографічні показники та кількісно відобразити власне ринок праці, дати визначення понять тіньової економіки та тіньової зайнятості, проаналізувати показники неформального ринку праці в Україні та описати які форми він може приймати, дослідити міжнародні практики зниження рівня тіньової зайнятості та надати рекомендації по детінізації локального ринку праці.

Об'єктом дослідження є ринок праці України. **Предметом** дослідження є вплив явища тіньової економіки на ринок праці України та розробка шляхів задля його детінізації.

Основні методи дослідження складають: порівняння, розрахунок, аналіз та синтез, моделювання. У першому розділі роботи було використано аналіз та синтез

теоретичної інформації про основні тенденції на ринку праці України, було проведено порівняння вітчизняного тіньового сектору із показниками країн-сусідів. У другому розділі було проведено розрахунки основних структурних показників неформальної зайнятості, також здійснено порівняння із аналогічними показниками країн-сусідів. Також було проведено моделювання впливу двох обраних факторів на рівень тіньової зайнятості. У третьому розділі було здійснено аналіз міжнародних практик з детінізації економіки, і на додаток розроблено рекомендації для вітчизняного ринку праці.

Інформаційну базу дослідження становили міжнародні дослідження ринку праці України, звіти консалтингових компаній, відкриті статистичні дані соціологічних інститутів, законодавча база з питань регулювання трудових відносин, ресурси Державної служби статистики та Міністерства фінансів, статті на інтернет-ресурсах.

Практичне значення одержаних результатів полягає у застосуванні рекомендацій з детінізації ринку праці України у політиці уряду, спираючись на повну теоретичну та статистичну базу, а також результати моделі. Подальші напрямки дослідження можуть включати реакцію ринку праці України на післявоєнну кризу та вплив даної кризи на міжнародний контекст.

Науковий результат розширює теоретичні положення функціонування ринку праці України та доповнює їх актуальними статистичними розрахунками, удосконалює підходи до зменшення рівня тіньової зайнятості зважаючи на сучасні обставини.

РОЗДІЛ 1

ОСНОВНІ ВІДОМОСТІ ТА ПОНЯТТЯ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД РИНКУ ПРАЦІ УКРАЇНИ

1.1 Характеристика демографічного стану та особливостей ринку праці в Україні

Ринок праці України зазнав значних змін після пандемії, а у 2022 році - із початком повномасштабної війни на території України. Загалом вітчизняний ринок праці відрізняється від європейського саме тим, що розвивається в умовах постійного тиску криз і більшість значних змін на ньому продиктовані саме кризовими явищами в економічному та політичному житті країни, аніж зростанням економіки та технологічним прогресом.

Для того, щоб охарактеризувати демографічний стан України та український ринок праці, необхідно проаналізувати такі основні показники протягом останніх років: динаміка частки економічно активного населення, частки дітей та населення пенсійного віку, рівень безробіття та рівень середньої заробітної плати. Також, необхідним є визначення основних рис національного ринку праці та аналіз його відмінностей із іншими східноєвропейськими країнами.

Спершу буде проведено статистичний аналіз демографічних показників. Станом на кінець 2021 року кількість населення України становила 41.3 мільйона осіб. Якщо прослідкувати даний показник у динаміці, то спостерігаємо зменшення кількості населення щороку, що відбувається через скорочення народжуваності з економічних причин, а також через воєнні дії на сході України. Для населення України характерним явищем є «старіння нації» - зростання середнього віку населення та збільшення частки людей пенсійного віку із одночасним зменшенням

народжуваності.

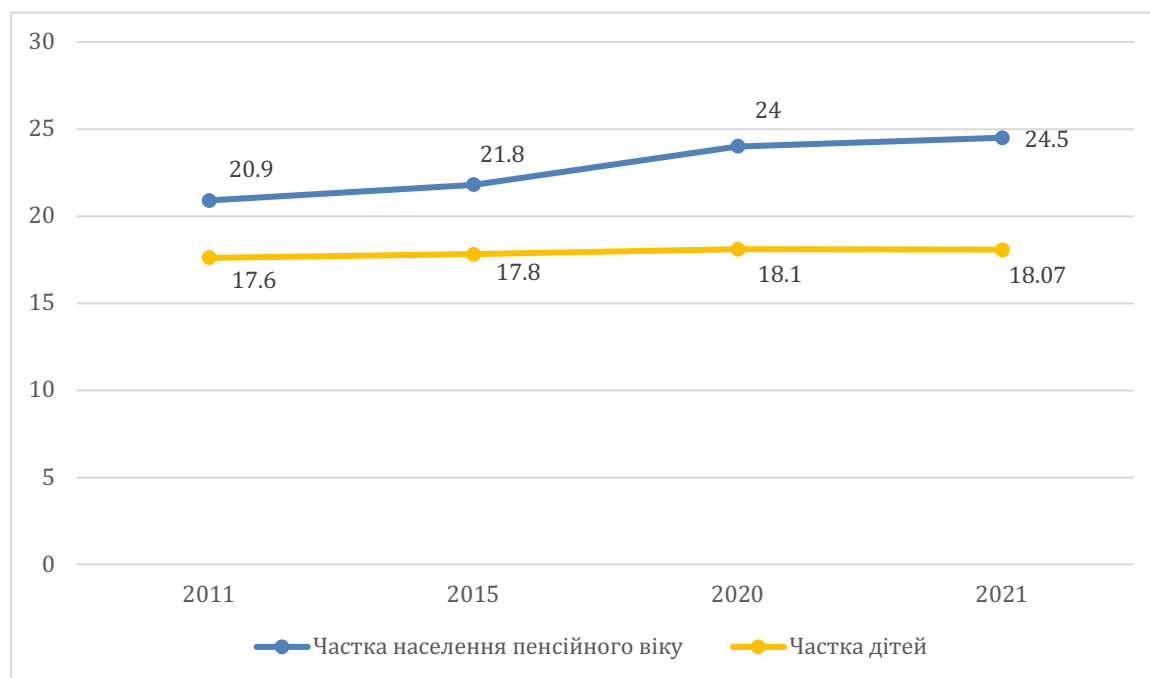

Рисунок 1.1 – Вікова структура населення 2011 - 2021 (частка дітей, частка осіб пенсійного віку)

Джерело: розрахунки автора на основі даних [7]

Як спостерігаємо на діаграмі, кількість людей похилого віку зростає з кожним роком при незначній зміні частки дітей. За даними біржі праці Rabota.ua: «Україна входить до 30 найстаріших країн світу за часткою осіб віком 60 років і більше. Кожні 5 років середній вік населення України зростає на 1 рік»[8]. Така тенденція в основному спричинена як зростанням тривалості життя населення та одночасним зменшенням народжуваності, так і міграційними чинниками – молоде населення схильне виїжджати за кордон та лишатись у інших країнах для навчання чи подальшої роботи. Також, загальносвітова тенденція впливає на український контекст, оскільки у інших країнах Європи аналогічно частка людей похилого віку зростає щороку.

Частково через це на вітчизняному ринку праці є характерним залучення до роботи людей пенсійного віку. Приблизно 5% зайнятого населення серед українців становлять люди віком понад 60 років і серед них від 30 до 50% працівників залучені до неформального ринку праці[7].

Рівень безробіття зазнавав незначних коливань протягом останніх років, графік демонструє особливе зростання безробіття у кризові роки. Водночас, Державна служба статистики не враховує працівників, що не реєструються офіційно як безробітні. У 2021 році як наслідок пандемії COVID-19 відбулося зростання безробіття, проте воно мало специфічний характер, оскільки кожна галузь зазнала впливу карантину по-різному. У галузях, які опинились в зоні ризику, безробіття значно зросло, а у галузях, які були захищені від наслідків ковідної кризи, безробіття лишилось приблизно на тому ж рівні. Внаслідок чого, загальний рівень безробіття зріс, проте це зростання не було критичним.

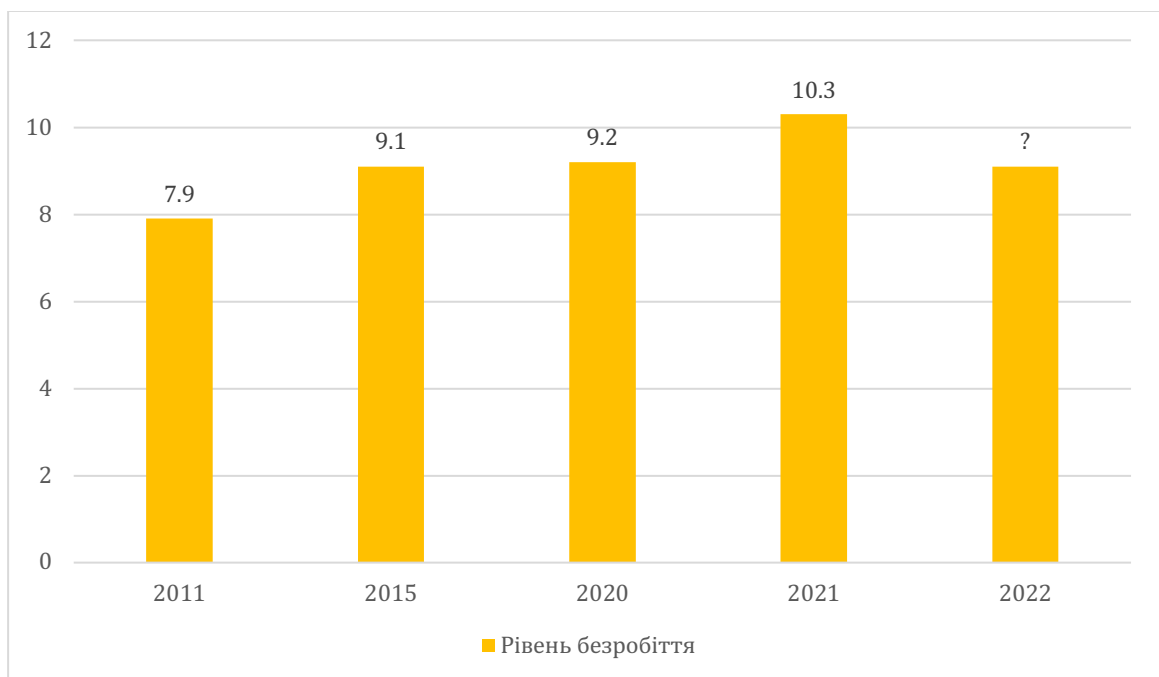

Рисунок 1.2 – Рівень безробіття в Україні 2011 - 2022

Джерело: розрахунки автора на основі даних [7]

За статевою структурою, населення України майже рівномірно розподілене – співвідношення жінок та чоловіків серед зайнятого населення становить відповідно 48% та 52%. Серед населення віком 15-39 років частка чоловіків є вищою від частки жінок. Проте як спостерігаємо за діаграмою 1.3, серед населення старшого віку частка жінок поступово збільшується через ряд причин: залучення населення чоловічої статі до більш ризикових та травмонебезпечних видів зайнятості, висока частка чоловіків у лавах ЗСУ, вища смертність серед чоловіків старшого віку.

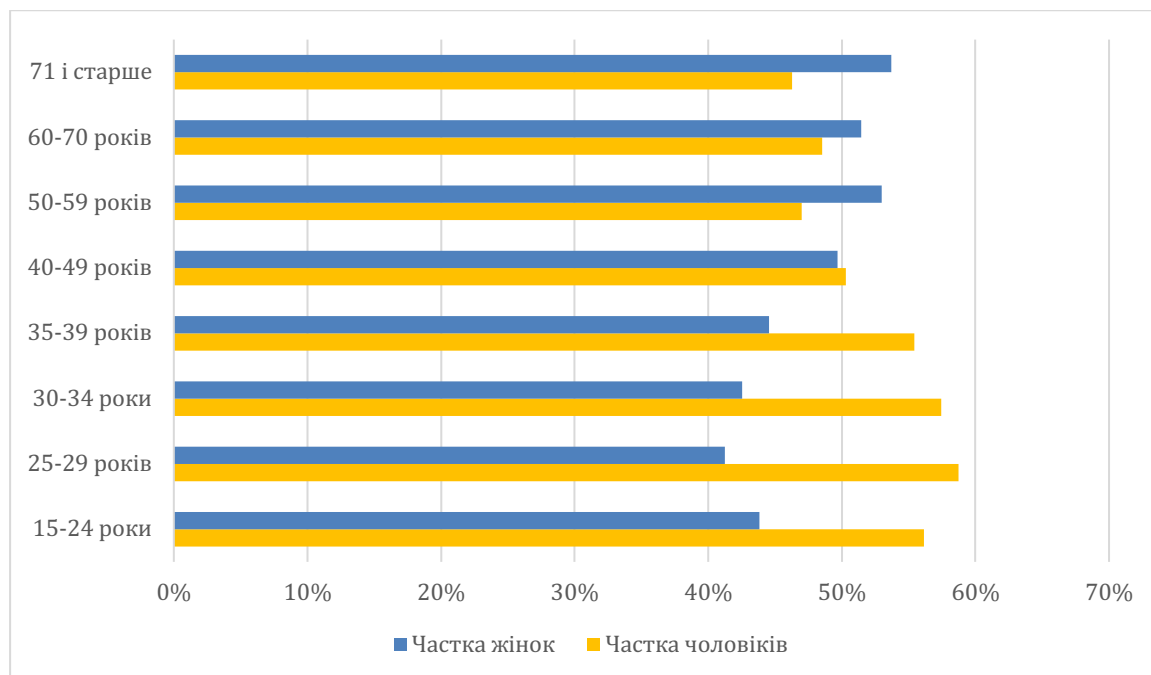

Рисунок 1.3 – Статеві-вікова структура населення України 2021

Джерело: розрахунки автора на основі даних [7]

Характерною особливістю українського ринку праці є гендерний розрив між оплатою чоловікам та жінкам, а також часто несправедливе ставлення до жінок на робочому місці, наявність проблеми «скляної стелі» («Скляна стеля – це метафора, що стосується невидимого бар'єру, який перешкоджає підвищенню жінок та меншин на керівні та виконавчі посади в організації. Фраза «скляна стеля» використовується для опису труднощів, з якими стикаються жінки при спробі перейти на вищі ролі в ієрархії, в якій переважають чоловіки[9]»). Згідно з Міжнародним дослідженням гендерної нерівності у 2020 році, Україна посіла 59 місце з 153 країн. З 2014 року в Україні різниця в оплаті праці чоловіків і жінок зросла з 24% до 26%[10]. Однак у 2021 році різниця в оплаті між чоловіками та жінками скоротилась до 18% (враховуючи, що середній показник у Європейському союзі становив 16%) [11, ст. 13]. Проте абсолютна більшість чоловіків вважає, що існує поділ на «жіночі» та «чоловічі» професії. Крім того, понад 40% чоловіків в Україні вважають, що жінка повинна залишити оплачувану роботу, щоб більше часу проводити з родиною. Лише 3% тих, хто йде у відпустку по догляду за дитиною, – чоловіки[10]. За данським дослідженням ринку праці України, на керівних посадах середнього рівня та серед топ-менеджменту в Україні було в

середньому 41% жінок станом на 2020 рік, що є менше половини від усіх керівних посад, однак свідчить про прогрес у питанні доступу жінок до управлінського рівня та поступового набуття рівності у цьому питанні[11, ст. 5].

Як ще одну особливість серед зайнятого населення України можна виокремити трудову міграцію українців за кордон, переважно у Польщу, Німеччину, Італію та інші країни. Згідно World Migration Report 2022, Україна посідає 8 місце у списку країн, громадяни яких виїжджають на роботу за кордон, із показником 5,5-6 мільйонів осіб, а серед них більше 1,5 млн українців працювало в Польщі. А прогноз по сумі переказів трудових мігрантів у 2022 році до України становив 14 мільярдів доларів наприкінці 2021 року[12]. «...5 людей мігрує з України кожної хвилини, 40% працездатного населення за можливості готові виїхати, 57% молоді розглядають пропозицію роботи за кордоном[13]». Головними причинами такого відтоку зайнятого населення за кордон є пошук додаткових фінансових можливостей, а також більш стабільного економічного середовища. Згідно з дослідженням українського ринку праці, зробленим Данським торговим союзом, в Україні одна з найнижчих мінімальних зарплат серед семи її країн-сусідів. Українська мінімальна зарплата станом на кінець 2021 року становила 6500 грн., що у доларовому еквіваленті становить 233\$. Україна зайняла місце посередині відносно країн-сусідів: вище Білорусі (155\$), Молдови (170\$) та Росії (182\$), але нижче Угорщини (633\$), Польщі (749\$), Румунії (584\$) та Словаччини (709\$)[11, ст. 13]. У Польщі також запроваджена спрощена реєстрація для трудових мігрантів, через що українським працівникам стало набагато простіше лишатись у цій країні на тривалі робочі контракти[12]. Через українсько-російську війну проблема трудової міграції лише загострилась, оскільки приблизно 25% українців (більше 4,9 мільйонів) виїхали через війну за кордон, а 98% компаній, опитаних у дослідженні ЕУ станом на кінець квітня 2022 року мали співробітників, що виїхали за кордон[14, ст. 46]. Потенційно приблизно третя частина таких працівників буде тривалий час лишатись за кордоном і працювати на локальних ринках тих країн, у які їм довелось емігрувати.

Останньою характерною рисою національного ринку праці є його орієнтованість на розвиток ІТ-сектору, оскільки наразі Україна займає перше місце за експортом інформаційних послуг в Європі[15, ст. 3].

Як демонструє діаграма, найбільша кількість працівників зайняті у секторі оптової та роздрібної торгівлі (23%), а також у галузі сільського господарства (17%) та промисловості (15%). І хоча галузь інформації та телекомунікації займає у галузевому розподілі всього 2%, проте за кількістю ІТ-спеціалістів Україна посідає друге місце серед країн Східної Європи, а станом на 2021 рік Україна експортувала інформаційних послуг на суму 2,7% від українського ВВП[15, ст. 3].

Рисунок 1.4 – Зайняте населення України 2021 за видами економічної діяльності (найбільші частки працівників)

Джерело: розрахунки автора на основі даних [7]

Також Україна посідає 11 місце серед країн Європи, що розвиваються, за рейтингом ІТ-спроможності і має понад 5000 активних ІТ-компаній у 2021 році[15, ст. 6-7]. У 2020 році ІТ галузь становила четверту частину від експорту аграрного сектору [15, ст. 21], який є одним з найбільших в економіці України. Основними причинами такого «буму» розвитку інформаційної галузі в Україні є зручний податковий клімат та наявність дешевої кваліфікованої робочої сили.

Наразі більшість працівників в ІТ-секторі реєструються як фізичні особи підприємці – це доводить структура податків, сплачених з галузі технологій. Сумарно за 2021 рік ІТ галузь перерахувала 23,5 мільярди гривень податків, серед яких 43% становить єдиний податок. Протягом останніх трьох років єдиний податок стабільно є найбільшою частиною відрахувань до бюджету[15, ст. 23].

1.2 Стан української неформальної економіки та ринку тіньової зайнятості

За опитуванням, проведеним Mastercard у 2017 році серед населення країн Східної Європи, зокрема - Сербії, Болгарії, Словенії, Хорватії, Польщі, Боснії та Герцеговини, Румунії, Чехії, Угорщини, Словаччини, 75% респондентів вважають, що неформальна економіка порушує справедливую конкуренцію у бізнес-середовищі, 73% та 69% опитаних - що вона відповідно обмежує економічне зростання та знижує якість надання послуг у таких секторах як освіта, соціальний захист та охорона здоров'я. Більше того, 81% респондентів очікують від уряду реформ, спрямованих на боротьбу з тіньовою економікою[16]. Такі дані доводять важливість окреслення терміну “тіньова економіка” (або в інших джерелах “неформальна економіка”, “сіра економіка”, “underground economy”) та вимірювання обсягів тіньового сектору.

У науковому середовищі ведуться дискусії з приводу найбільш точного означення для тіньової економіки, тому досі не існує остаточно правильного трактування даного терміну. Наприклад, ресурс Investopedia подає термін “тіньова економіка” як “underground economy” чи “black economy” (підпільна економіка), тобто “економічні операції, що є нелегальними або такими, що порушують норми державної звітності”[17]. Проте Фрідріх Шнайдер визначає цей термін як “усі види економічної діяльності, приховані від уряду з монетарних, регуляторних або інституційних причин”[18, ст.2]. На противагу ресурсу Investopedia, професор Шнайдер окреслює термін неформальної економіки, виключаючи з нього операції

із незаконними товарами та послугами, а також бартерні послуги, оплачувану допомогу за знайомством.

Серед основних причин, через які учасники економічної діяльності її приховують, Ф. Шнайдер виділяє: ухилення від сплати податків, соціальних внесків, недотримання законодавчих стандартів праці (наприклад, сплата заробітної плати меншої за мінімальну, порушення трудових норм безпеки та інше), уникнення адміністративних зобов'язань[19, ст.3-4].

Під впливом пандемії, а згодом і через початок повномасштабної війни на території України (що спричинило поглиблення кризи не тільки в економічному середовищі нашої країни, а й загалом у Європі) наявність значної частки ВВП у тіні стала ще більш важливим викликом для національної економіки. Відповідно до звіту “Загальні тенденції тіньової економіки в Україні у січні-березні 2021 року”, Мінекономіки використовує чотири методи розрахунку обсягів тіньової економіки: метод “витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги”, електричний метод, монетарний метод та метод збитковості підприємств. У порівнянні з аналогічним періодом у 2020 році, частка тіньової економіки незначно зменшилась у 2021 році і становила 30% від обсягу ВВП (у 2020 даний показник становив 31%), оскільки підприємці змогли адаптуватись до діяльності в рамках карантинних обмежень. Електричний та монетарний методи продемонстрували збільшення рівня тіньової економіки, водночас методи “витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги” та “збитковості підприємств” демонструють зниження цього показника. Однак коливання були незначними за трьома методами, тільки за методом “збитковості підприємств” спостерігаємо зниження на 13 відсоткових пунктів - тобто за даним методом рівень тіньової економіки становив 25% у 2021 році. Це є логічним, оскільки ділова активність у країні значно покращилась відносно 2020 року, коли економічний стан країни тільки занав впливу кризи, спричиненою пандемією. Проте варто очікувати зростання рівня неформальної економіки у 2022 році через військову агресію, аналогічно до того як це відбулося у 2014-2015 роках, коли даний індекс зріс до 35-36%[20, ст.2-3]. За незалежними

розрахунками професора Фрідріха Шнайдера, які базуються на моделі MIMIC, обсяг неформальної економіки в Україні на кінець 2020 року становив 50,3%[21].

У порівнянні із іншими європейськими країнами-сусідами, показник тінізації української економіки є одним з найвищих. В середньому протягом 2011-2021 років, відсоток неформальної економіки у Румунії становив 28%, у Польщі - 23%, в Угорщині - 24%, у Словаччині - 14%. Середнім показником для 28 європейських країн є рівень тіньової економіки, що становить 18% у 2021 році, і як спостерігаємо Україна майже в півтора рази перевищує його.

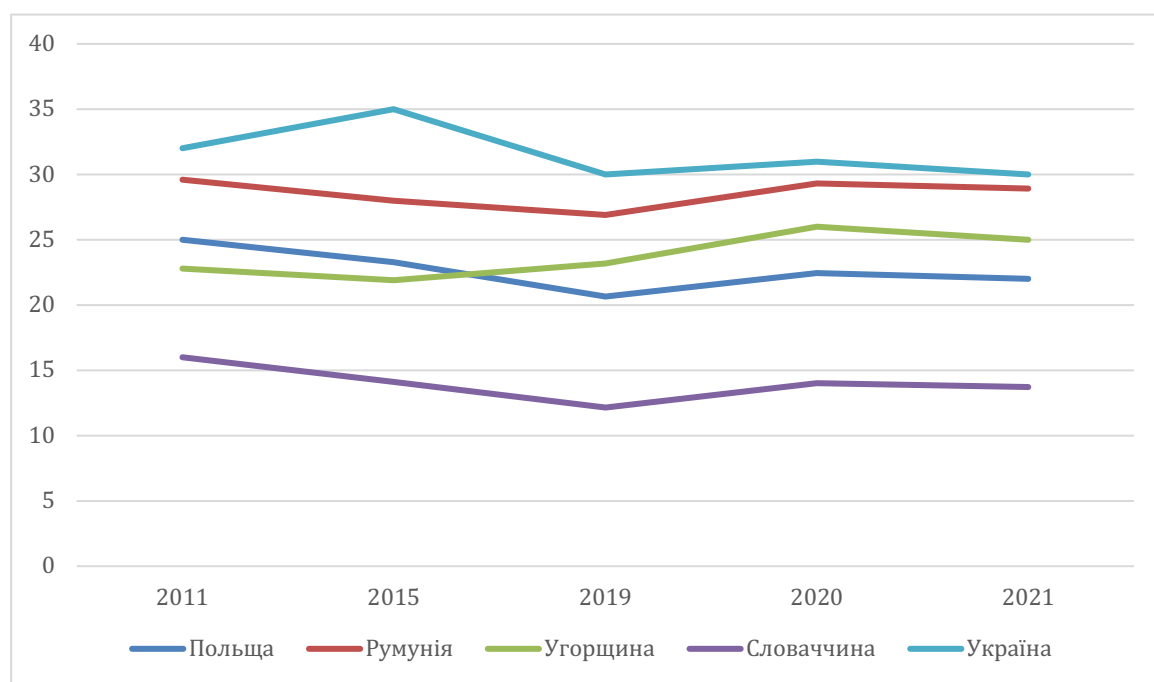

Рисунок 1.5 – Рівень тіньової економіки в Україні та її країнах-сусідах у 2011 – 2022 роках

Джерело: розрахунки автора на основі даних [22, ст.2]

Серед галузей-лідерів за рівнем тінізації в Україні можна виокремити: операції з нерухомим майном, добувну промисловість, транспорт, складське господарство, поштову та кур'єрську діяльність у 2020 році. У 2021 році до даних галузей також додалась галузь фінансової та страхової діяльності. Також, за розрахунками Мінекономіки, спостерігається зниження частки тіньового сектору майже у всіх галузях, окрім фінансового сектору та галузі сільського господарства - тут спостерігаємо навпаки ріст показника неформальності. Найбільше зниження відносно 2020 року відбулося у галузях торгівлі та переробної промисловості (на

10 відсоткових пунктів). У галузі торгівлі така тенденція може бути продиктована покращенням бізнес-клімату через послаблення карантинних вимог, а відповідно і підвищенням мотивації для економічних суб'єктів до реєстрації. У переробній промисловості таку ситуацію Мінекономіки пояснюють так: “Відповідно до методики розрахунку такий результат є віддзеркаленням скорочення обсягу збитків підприємств ВЕД, яке, у свою чергу, було отримане завдяки пожвавленню у звітному періоді виробничої активності підприємств галузі на тлі розширення внутрішнього попиту на їх продукцію з боку окремих видів будівництва, а також споживчого попиту”[20, ст.6].

Тіньова зайнятість є безпосередньо невід'ємною частиною тіньового сектору. За визначенням Міжнародної організації праці, якщо всі законодавчі вимоги щодо реєстрації підприємства та офіційного працевлаштування робітників (оформлення трудового договору, дотримання належних умов праці і т.д.) виконуються, то зайнятість може вважатись формальною. При порушенні таких вимог, виникатиме явище неформальної зайнятості. За дослідженням, проведеним у 2017 році у форматі масового опитування українських та іноземних неформальних працівників, серед причин, через які працівники стають учасниками тіньової зайнятості, респонденти зазначають найчастіше відсутність можливості знайти формальне місце праці, непостійний або сезонний характер роботи, виконання роботи для друзів або родичів, небажання сплачувати податки через недовіру до державних органів влади[23, ст.64]. Відповідним чином формується і попит на працю неформальних працівників: більшість споживачів таких послуг - це друзі, колеги, родичі, сусіди робітників або інші приватні особи[23, ст.63]. Незважаючи на особисті причини працювати “у тіні”, найвагомішими причинами для інших тіньових зайнятих України респонденти вважають: недостатню забезпеченість ринку праці формальними робочими місцями, несплату податків у відповідь на нехтування урядом своїми обов'язками, недостатньо високий дохід від офіційного працевлаштування та занадто високі соціальні внески і податки[23, ст.71].

Основними секторами економіки в Україні, працівники яких найчастіше потрапляють “у тінь”, є будівництво, оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів - в середньому 16-17% - та сільське, лісове та рибне господарство - 45,5%, що також є лідером за кількістю неформальних зайнятих протягом 2016-2021 років[7]. В першу чергу, причиною високого відсотку тінізації галузі сільського господарства в Україні є те, що і відсоток тіньових зайнятих у сільській місцевості майже втричі перевищує такий самий показник серед міського населення - відповідно 35% та 12% на кінець 2021 року. По-друге, у сільській місцевості великий відсоток самозайнятих працівників (близько 90%), яким легше ухилятися від сплати податків[7]. Також, специфіка галузі передбачає, що майже будь-який працівник у сільській місцевості може провадити сільськогосподарську діяльність і або самостійно збувати товар, або перепродавати готову продукцію торговцям, які ухиляються від сплати податків та працюють неформально. Крім цього, характер зайнятості у сільському господарстві в більшості випадків сезонний, що є однією з найбільш популярних причин не реєструвати доходи від такої зайнятості.

Структура тіньової робочої сили України є рівномірно розподіленою - серед неформально зайнятого населення відсоток жінок становить 40%, а чоловіків - 60% відповідно; кількість зайнятих у сільській місцевості становить 57%, а у міській - 43%.

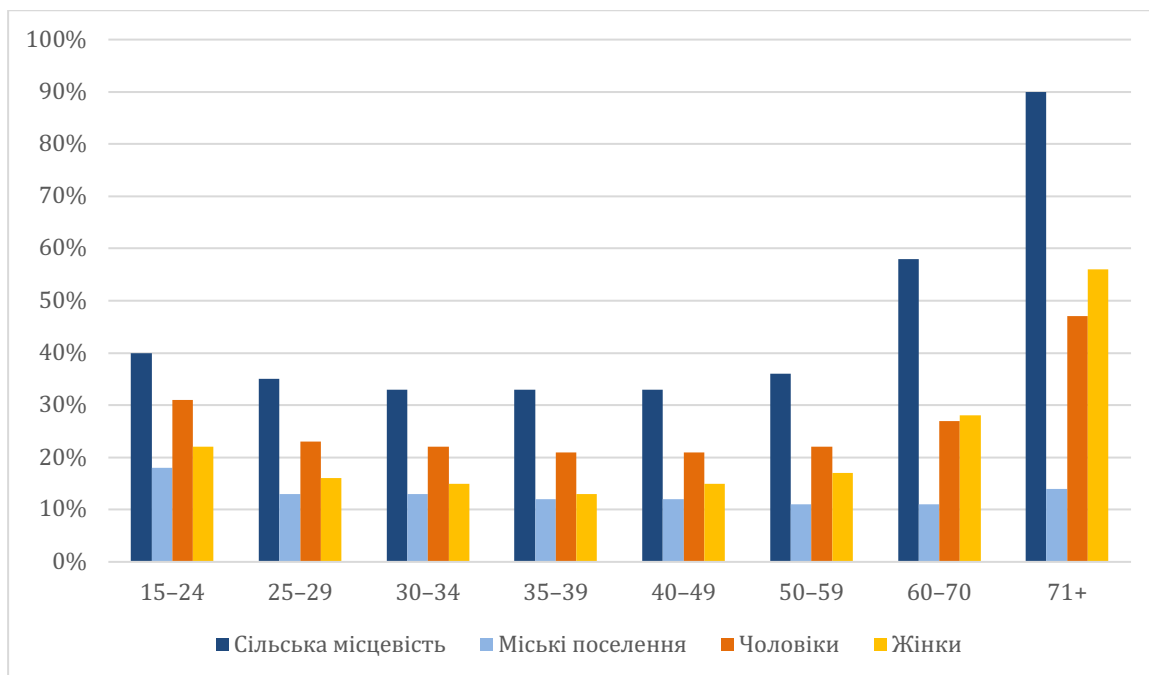

Рисунок 1.6 – Рівень тіньової економіки в Україні за віком та статтю у 2020 році

Джерело: розрахунки автора на основі даних [7]

За діаграмою 1.6 спостерігається домінування обсягів тіньового ринку праці у сільській місцевості серед усіх вікових груп. Діаграма також демонструє, що найбільша кількість тіньових зайнятих у сільській місцевості мають вік 15-24 або більше 60 років, із збільшенням віку показник обсягу неформальної зайнятості спочатку спадає (оскільки населення віком 24-50 років більш схильне виїжджати у міста у пошуках вищих доходів або ширшої пропозиції робочих місць), а згодом починає зростати знову, адже у сільській місцевості може бути легше знайти робоче місце особам непрацездатного віку. Також за даними можна визначити тенденцію до збільшення частки зайнятих у тіньовому секторі жінок та зменшення частки чоловіків із збільшенням віку, на це є декілька причин - по-перше, тривалість життя серед жінок в середньому на декілька років довша, ніж серед чоловіків; по-друге, середня сума на пенсійне забезпечення жінки на 2021 рік нижча на 30%[7], що може впливати на збільшення кількості жінок в обсягах тіньової робочої сили із настанням пенсійного віку.

У розподілі неформальних зайнятих за рівнем освіти на 2020 рік спостерігається зменшення кількості тіньових працівників із кожним наступним

освітнім рівнем: 51% працівників, що мають лише базову, початкову, загальну середню або не мають освіти, належать до тіньового ринку праці; працівники з повною загальною середньою освітою, професійно-технічною освітою та неповною вищою освітою становлять відповідно 38%, 26% та 14% від загального обсягу зайнятих за кожним окремим рівнем освіти; а обсяг працівників, що мають базову вищу або повну вищу освіту, складає відповідно 16% та 8%[24, ст.102]. Спадна тенденція може бути пов'язана із складнощами у пошуках офіційної роботи за відсутності вищої освіти, оскільки оплата праці таких працівників є нижчою за середню у галузі, а також часто роботодавці віддають перевагу фахівцям із вищою освітою, що змушує звертатись спеціалістів без вищої освіти до тіньової зайнятості. Так, наприклад, відсоток неформальних працівників серед найпростіших професій становить 57%, у порівняння із більш фаховими робочими місцями, де цей показник коливається від 2 до 18%[24, ст.108].

За регіонами України найвищий показник обсягу тіньової зайнятості на 2020 рік охоплював області на Заході та Півдні України - лідерами за відсотком неформальної робочої сили стали Чернівецька (48%) та Рівненська (45%) області, трохи менші частки тіньових працівників становлять у Херсонській та Івано-Франківській (37%), Миколаївській (34,5%) та Тернопільській (31,5%) областях. Причиною такого розподілу показників може бути висока кількість робітників, зайнятих у сільському господарстві, серед населення цих регіонів - у Рівненській, Херсонській, Миколаївській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях цей відсоток становить від 52 до 62%[24, ст.66]. На діаграмі 1.7 нижче продемонстровано регіони з найвищим рівнем тіньової зайнятості та водночас найвищим показником зайнятості населення у сільському господарстві.

Рисунок 1.7 – Рівень тіньової економіки в Україні за регіонами та кількістю зайнятого у сільському господарстві населення (2020 рік)

Джерело: розрахунки автора на основі даних [7]

Висновки до Розділу 1: демографічна ситуація України свідчить про скорочення народжуваності та зростання частки людей похилого віку, що спричиняє явище «старіння нації» - станом на 2021 рік частка населення старше 60 років була 24,5% до усього населення, в той час як частка дітей становила лише 18%. Люди похилого віку також активно залучені до ринку праці, особливо у неформальному секторі, оскільки часто це єдиний спосіб для них отримувати кошти, окрім пенсійного забезпечення. Для ринку праці України характерними особливостями є наявність розриву між оплатою жінок та чоловіків, висока частка трудових мігрантів серед зайнятого населення, зростання безробіття через кризу після початку пандемії, а також війну на території України. Основним фокусом національного ринку праці на кінець 2021 року був розвиток ІТ сектору, забезпечення його кваліфікованими кадрами та комфортними податковими умовами.

Рівень тіньової зайнятості рівний між чоловіками та жінками, проте спостерігається переважання неформального ринку праці у сільській місцевості, особливо серед населення старше 60 років, де частка тіньових працівників може становити до 56%. Частка жінок у тіньовому секторі зростає із збільшенням віку, що може бути спричинено як скороченням кількості чоловіків із віком, так і економічними умовами на ринку з оплати праці жінок. Кількість зайнятих у тіньовому секторі напряду залежить від освітнього рівня, оскільки із кожним наступним рівнем освіти частка зайнятих у тіньовому секторі скорочується, невелика різниця наявна лише між працівниками з вищою та повною вищою освітою. Регіонально тіньова зайнятість найбільше поширена на Заході та Півдні України, особливо в областях із високим рівнем зайнятості у сільському господарстві: Рівненській, Херсонській, Миколаївській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ ПРИЧИНИ ТІНІЗАЦІЇ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

2.1 Вплив кризових явищ на розвиток ринку праці України

З самого зародження нашої держави українська економіка зазнавала систематичного впливу криз. Особливо відчутними були кризові явища через початок воєнних дій на сході України у 2014 році, пандемію COVID-19 та початок українсько-російської війни у 2022 році. Усе це напрядує формуванню ринку праці певним чином, а також розвитку неформальної зайнятості.

Спочатку буде проаналізовано вплив пандемії на вітчизняний та світовий ринок праці. Першим найбільш відчутним фактором впливу стало зростання безробіття. У середині 2020 року, після початку пандемії, рівень безробіття в Центральній та Східній Європі зріс на 3 відсоткові пункти і досяг найвищого рівня протягом десяти років. Після послаблення карантинних умов ситуація пом'якшилась і рівень безробіття впав під кінець року, зменшившись більш ніж вдвічі[25]. В Україні протягом 2020 року рівень безробіття також зріс із 8,9% у першому кварталі до 9,9% на кінець року, а у 2021 році вже становив 10,3% в середньому протягом року[26].

Головною зміною для ринку праці стало поширення дистанційної роботи та фрілансу. Разумков центр подає таку статистику дослідження ринку праці у 2021 році на предмет переходу до дистанційної роботи: «Трохи більше половини (53%) економічно активних громадян України, відповідаючи на запитання про те, які зміни відбувалися в режимі їх роботи під час пандемії коронавірусу, вказали на відсутність будь-яких змін («працював (працювала) як раніше»). 14% економічно активних громадян повністю або частково перейшли на дистанційну роботу з повним збереженням заробітної плати, 7% — повністю або частково перейшли на дистанційну роботу з частковим збереженням заробітної плати, 6% — пішли у

частково оплачувану відпустку, 2% — пішли у повністю оплачувану тривалу відпустку, 9% — пішли у неоплачувану відпустку, 4% — від час пандемії втратили роботу.[27]» За дослідженням McKinsey & Company, які провели опитування серед працівників різних міжнародних компаній, продемонструвало, що 20-25% співробітників можуть працювати повністю віддалено внаслідок впливу карантинних обмежень, що є в п'ять разів вище, ніж це було б до пандемії. Ринок фрілансу ж в Україні зріс на 43% навесні 2020 року, але згодом повернувся до стандартних темпів приросту у 2021 році[28].

Криза COVID-19 мала особливий характер через галузеву спрямованість – в Україні найбільше скоротили кількість працівників у 2020 році сфери обслуговування, оптової та роздрібної торгівлі, логістики, готельно-ресторанного бізнесу. А навпаки, підвищений попит на працівників спостерігався у секторах продажів, ІТ, медицини, сільського господарства, юридичної галузі[29]. Можливо якраз пандемія дозволила українському ринку ІТ-послуг підвищити показники прибутку та залучити клієнтів не тільки з Європи, а й з США, Канади та інших.

У 2022 році український ринок праці нарешті перестав функціонувати в умовах постійних жорстких обмежень, переважна більшість співробітників повернулась або до повноцінної роботи в офісі, або до гібридного графіку. За прогнозами, рівень безробіття мав почати зменшуватись, адже біржа праці стабілізувалась після пандемії, кількість вакансій почала зростати. Проте наприкінці лютого Росія здійснила повномасштабне вторгнення на територію України через що ринок праці знову зазнає змін, які можуть бути навіть критичнішими, ніж у 2020 році.

За дослідженням ЕУ після початку війни на території України близько 40% співробітників втратили робочі місця, а кількість вакансій у компаніях протягом березня зросла вдвічі[14, ст. 25]. За оцінками МОП даний показник становить 30%, проте може зрости до 43% у випадку, якщо війна не закінчиться найближчим часом[31, ст. 1]. Як зазначається у статті порталу ЛІГА ЗАКОН «...унаслідок бойових дій у середньому по країні залишилися без роботи 53%. Найбільша проблема – на сході, там цей показник сягає 74%. [...] порівняно з довоєнним

часом, кількість вакансій на другий тиждень війни впала на 55%-85%[30]» - внаслідок окупації частини території України на півдні, сході, а також значних руйнувань у північній та центральній частинах, більшість компаній були вимушені перевозити співробітників, виробничі потужності та офіси на захід або за кордон. 89% компаній надають можливість переїхати працівникам у більш безпечні регіони України, а 60% компаній – працювати дистанційно з-за кордону на український офіс[14, ст. 43-46]. Наразі уряд запровадив декілька програм підтримки працівників, що були вимушені переїхати через війну – надавалась одноразова виплата на суму 6500 грн. для працівників, за яких був сплачений ЄСВ протягом останнього кварталу 2021 року; також надавалась виплата 2000-3000 грн. громадянам, що переїхали з регіонів, де ведуться активні бойові дії.

Після закінчення війни потенційними проблемами українського ринку праці можуть стати не тільки високий рівень безробіття, а й нестача робочою сили, брак кваліфікованих кадрів за певними професіями, криза аграрного сектору. Оскільки через війну значна частка населення була вимушена емігрувати за кордон («Чисельність біженців і вимушено переміщених осіб, які виїхали з України у сусідні країни, становить приблизно 5,23 мільйона. За оцінками МОП, до початку агресії з загальної чисельності біженців працювало близько 1,2 мільйона осіб. Дві третини з них мають вищу (третинну) освіту, а 49% зайняті у професіях , які вимагають високої кваліфікації.[31, ст. 1]») або долучитись до лав ЗСУ, ТРО або волонтерів і не має змоги працювати, то наразі пропозиція на ринку праці перевищує попит. Потенційно на ринку праці буде бракувати кадрів, що займаються простою фізичною працею, будівництвом, працівників галузі транспорту та логістики. Також зменшилась доступність робочої сили в сільській місцевості через що менше працівників будуть залучені до польових робіт, що буде додавати негативних наслідків в аграрній сфері після війни та сприяти продовольчій кризі.

Також, із початком війни було впроваджено новий закон «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» за яким до закінчення воєнного стану діють спеціальні умови для регулювання трудових відносин. По-перше, тепер

працівників можуть залучати на роботу, не обумовлену обов'язками в трудовому договорі, також трудовий договір може бути призупинено або він може мати нетрадиційні форми. Звільнення працівника може відбуватись без обов'язкового відпрацювання протягом двох тижнів, тривалість робочого часу може бути збільшена, скасовуються вихідні напередодні свят і скорочений робочий день[1]. Таким чином, під час воєнного стану працівники стали більш незахищеними з точки зору законодавства від несправедливого ставлення роботодавця, а працівники, що працювали до початку повномасштабного вторгнення неформально – отримували зарплати « у конвертах» або працювали повністю у неформальному секторі – наразі мають ще менше прав на справедливе ставлення, соціальні виплати у зв'язку із воєнними діями.

2.2 Чинники впливу на неформальний ринок праці України та основні форми неформальної зайнятості

Задля комплексного розуміння причин формування тіньового ринку праці, необхідно розглянути основні фактори, що впливають на його розвиток. Також варто розглянути основні фактори, що впливають не тільки на формування тіньового ринку праці, а й тіньової економіки в цілому. Як зазначає професор Шнайдер, найбільше на розвиток тіньового сектору впливають: рівень контролю, податкове навантаження та розмір внесків на соціальне забезпечення, рівень дотримання податкового законодавства, якість послуг державного сектору, рівень державного регулювання економіки[19, ст.7].

Перший фактор - рівень контролю - пояснює наскільки державні штрафи та перевірки, ризик бути викритим, впливають на рівень тіньової економіки. Вплив цього фактору є спірним, оскільки декілька моделей, зазначених професором Шнайдером, не виявили тісного взаємозв'язку, а також інформація про державні перевірки та штрафи відсутня у відкритому доступі, що ускладнює аналіз. Проте

дослідження, що базувались на опитуваннях суб'єктивної думки працівників підтверджують обернено пропорційний вплив санкцій на рівень неформальної економіки[19, ст.8]. Зокрема, опитування українських працівників з приводу ризику бути викритим демонструє, що 48% працівників оцінюють такий ризик як низький[23, ст.81], а зважаючи на високі показники української тіньової економіки, цей фактор може значно впливати на вибір працівників щодо участі у тіньовому ринку праці.

Більшість досліджень зазначає податкове навантаження та тиск соціальних внесків як один з найважливіших факторів, що впливає на розвиток тіньової економіки. Якщо прибуток від економічної діяльності після оподаткування є нижчим, ніж вартість оплати праці для її провадження, то ймовірність участі такого суб'єкту у тіньовій економіці є достатньо високою[19, ст.9]. Податкове навантаження для українських громадян за рейтингом Doing Business 2020 становило 45,2%, що було одним з найвищих показників у Східній Європі та Центральній Азії[32, ст.40]. Із рівнем податкового навантаження тісно пов'язаний фактор регулювання державою економіки та наявність додаткових ускладнень під час реєстрації зайнятості і сплати податків. Те, наскільки простою та зрозумілою для громадян є податкова система країни напряму впливає на обсяги тіньової економіки та тіньової зайнятості - високий рівень бюрократизації негативно впливає на готовність суб'єктів офіційно реєструвати свою економічну діяльність. У 2020 році Україна посіла 65 місце із 190 країн у рейтингу Paying Taxes, що був складений Світовим банком і оцінював рівень податкового навантаження та складність податкової системи[33]. За рейтингом найбільшою проблемою податкової системи України є адміністрування податків, значна кількість часу, що економічні суб'єкти витрачають на їхню сплату, та рівень автоматизації системи[34]. З метою детінізації економіки та спрощення процесу сплати податків, урядом було запроваджено “Порядок ведення податковими органами оперативного обліку податків, зборів, платежів та єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування”[4], а також доопрацьовано законопроект “Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання розвитку

цифрової економіки в Україні”, який знизить ставку оподаткування прибутку підприємств ІТ-галузі до 9%[5].

Невід’ємними є фактори якості державних послуг та рівня дотримання податкового законодавства, оскільки вони є взаємозалежними - готовність сплачувати податки є своєрідним соціальним контрактом між громадянами та державою. Чим вищою є ефективність функціонування державного сектору та якість його послуг, тим більш схильні громадяни сплачувати податки і тим нижчим буде показник обсягів неформальної економіки[19, ст.12]. Як було виявлено дослідженням Eurofound, зниження податкової ставки не завжди призводить до зниження відсотку тіньової зайнятості, тому що часто працівники відмовляються від сплати податків не через високий податковий тиск, а через незадоволення співвідношенням якості державних послуг та відповідними обсягами сплачених податків[35, ст.2]. В Україні 11% зайнятих неформально виокремлюють недовіру до державних установ як основну причину працювати “у тіні”[23, ст.64]. За дослідженням рівня довіри громадян до органів влади в Україні, проведеним у 2020 році, показник рівня довіри до державного апарату становить 24%, до судової системи - 15%, до уряду України - 9,7%[36]. Невисокий відсоток громадян, що довіряють державним органам, може бути наслідком високого рівня корумпованості - за оцінкою Індексу Сприйняття корупції Україна посідає 122 місце серед 180 країн, цей показник знизився на 5 пунктів відносно 2020 року і наразі 23% користувачів публічних послуг дають хабарі. Також Україна не виконала повністю жодної рекомендації Transparency International Ukraine щодо зниження рівня корупції[37]. Тобто невисокий рівень довіри до інституцій державного сектору та доволі високий рівень корупції негативно позначається на готовності громадян сплачувати податки і, як наслідок, спричиняє високий показник залученості населення до тіньового ринку праці.

Окрім факторів, зазначених вище, розвитку тіньового ринку праці також сприяють: існування високої частки готівкових операцій в економіці, оскільки безготівкові операції простіші для моніторингу з боку державних установ; рівень залученості працівників у цифрову робочу силу - усе більше підприємств

починають наймати онлайн-працівників чи фрілансерів, регулювання трудових відносин з якими ускладнюється формою зайнятості, через що існує високий ризик приховування підприємствами таких працівників.

Тіньовий ринок праці може існувати у різноманітних формах та секторах - як у формальному, так і неформальному. До учасників тіньової зайнятості відносяться: працівники, що зайняті у виробництві товарів та послуг лише для споживання власним домогосподарством; самозайняті, що не зареєстровані офіційно; члени сімей, що працюють безоплатно; працівники, що зайняті у неформальному секторі; члени виробничих кооперативів; неформальні працівники, що зайняті у формальному секторі[38, ст.16-17]. Проте в Україні самозайняті працівники, що беруть участь у виробництві товарів чи послуг лише для споживання власним домогосподарством, не відносяться до зайнятого населення, а отже не можуть бути класифіковані як неформальні працівники. Учасників тіньового ринку праці за українською термінологією включають до ринку незадекларованої праці, до якого також належать працівники, що зареєстровані як індивідуальні підприємці, хоча є найманими робітниками; працівники, що зайняті в формальному секторі, проте чиї доходи декларуються лише частково (зарплата в “конвертах”); працівники, що одночасно із офіційною зайнятістю мають другорядне не задеклароване місце праці[38, ст.25].

За даними Державної служби статистики на 2020 рік, на тіньовому ринку праці переважали працівники, що зайняті неформально у неформальному секторі (62%), а відсоток тих, хто працює неформально у формальному секторі, становив 38%. Обсяг тіньових зайнятих у неформальному секторі переважає у всіх вікових групах, а також спостерігається збільшення частки цього показника із зростанням віку населення. Обсяги неформально зайнятого населення у формальному секторі практично не відрізняються серед населення віком 15-49 років (44-45% від усього неформально зайнятого населення), а серед тіньової робочої сили віком 50 і більше спостерігається поступове зростання частки зайнятих у неформальному секторі[24, ст.104]. Така тенденція може бути продиктована збільшенням кількості працівників на пенсійному забезпеченні у старших вікових групах, що змушує

звертатись таких зайнятих до неформального сектору у пошуках додаткового доходу. Також дані демонструють, що у категорії населення віком 71 та більше у міській місцевості все ж таки зберігається невисокий відсоток тіньових зайнятих у формальному секторі, а у сільській 100% тіньових працівників залучені у неформальний сектор. Більшість неформальних працівників, що проживають у міській місцевості, зайняті у формальному секторі (63%), а на тіньовому ринку праці у сільській місцевості домінують робітники у неформальному секторі (82%)[24, ст.105], що є передбачуваним, оскільки частка підприємств формального сектору значно переважає у містах, на відміну від сільської місцевості, де більшість становлять підприємства неформального сектору. За областями України спостерігається такий розподіл за статусом неформальної зайнятості: на Заході, окрім Львівської області, більше 70%, а на Закарпатті - 99%, працює у неформальному секторі; у Центральній та Східній Україні співвідношення між зайнятими у формальному на неформальному секторах майже рівне, окрім Сумської, Кіровоградської, Луганської, Чернігівської, Житомирської та Вінницької областей; на Півдні ситуація неоднозначна, оскільки у Херсонській та Запорізькій областях переважають зайняті у неформальному секторі, у Миколаївській, Одеській області - зайнятих у формальному секторі більше, ніж у неформальному. Також неформальних працівників у формальному секторі більшість у Києві та Дніпропетровській області[24, ст.114]. На таке розповсюдження неформальних працівників може впливати рівень урбанізованості областей, зважаючи на показники розподілу тіньової робочої сили за статусом зайнятості між містом і сільською місцевістю, наведені вище.

Розглянемо форми зайнятості, що напряду не належать до тіньового ринку праці, проте також використовуються для ухилення від сплати податків. До таких форм зайнятості відноситься реєстрація на підставі цивільно-правового договору замість трудового, тобто найчастіше реєстрація найманого працівника у якості фізичної особи підприємця (ФОП), виплата заробітної плати формально зайнятому працівнику “у конвертах”, наявність у працівника одного формального, а іншого неформального місця праці.

За дослідженням Центру Разумкова, проведеним у 2019 році, 16,6% опитаних українців отримують зарплати “у конвертах” та більшість погодилися б отримувати зарплату напів офіційно - серед найманих працівників таких 59,8%, серед самозайнятих 57,7%, серед непрацюючих 46% та серед роботодавців 45,9%[39, ст.178]. Тобто майже половина як працівників, так і роботодавців, згодні працювати з частково офіційною виплатою зарплати. Найпоширенішою схемою таких виплат є офіційне декларування для працівника мінімальної зарплати, а сплата більшої частини готівкою або у якості одноразових премій. Серед причин, через які працівники звертаються до тіньових виплат заробітної плати, зазначається непевність у майбутньому, недовіра до державних органів та бажання заробляти більше[39, ст.179]. За 2019 рік Держпраці було виявлено найбільшу кількість працівників, що отримують зарплати у конвертах, у таких галузях: будівництво, транспорт і логістика, промисловість[40]. Основні наслідки для працівників та економіки, до яких призводить використання такої форми ухилення від податків, полягають у наступному: зарплати “у конвертах” спричиняють зменшення обсягів відрахувань у Пенсійний фонд, через що з кожним поколінням державі буде усе важче виконувати свої зобов’язання із соціального забезпечення працівників, а також виплата тіньової заробітної плати обмежує робітника й у інших соціальних гарантіях - оплати лікарняних, виплати по безробіттю, у зв’язку із настанням вагітності, непрацездатності; для підприємства виплати зарплат “у конвертах” породжують ризик бути викритим, зменшення ефективності ведення бухгалтерського обліку, ускладнення процесу притягнення працівників до матеріальної відповідальності. Особливо відчутним для підприємств став у 2019 році ризик бути викритим, адже штрафи, передбачені законодавством за виплату тіньової зарплати, сягнули понад 100 тисяч гривень. Проте у лютому 2020 року було внесено зміни до Кодексу законів про працю України та зменшено штрафи у зв’язку із тенденцією до зростання корупції із кожним збільшенням обсягів штрафів. Відтак, на 2021 рік штраф за виплату зарплати “у конвертах” було зменшено з 30 сум мінімальної заробітної плати (141690 грн.) до десятикратного

розміру 65 тис. грн.) у разі першого порушення, а для фізичних осіб підприємців визначено покарання за перше порушення у формі письмового попередження[41].

Особливістю тіньового ринку праці в Україні є наявність великої частки найманих працівників, зареєстрованих як фізична особа підприємець (ФОП).

“Статус фізичної особи - підприємця - це юридичний статус, який засвідчує право особи на заняття підприємницькою діяльністю, а саме: самостійною, ініціативною, систематичною, на власний ризик господарською діяльністю, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.”- таке тлумачення правового статусу ФОП надає Міністерство юстиції України[2]. Протягом 2021 року кількість ФОПів в Україні зросла на 4%, особливим приростом характеризуються галузі ІТ-технологій (найбільший приріст - 53%), компанії, що надають інформаційні послуги, а також кафе та ресторани[42]. Проте значна кількість суб'єктів, оформлених як ФОП, насправді використовує цивільно-правовий договір замість трудового, хоча діяльність суб'єкту має ознаки найму. Виникнення такого явища на незадекларованому ринку праці України пов'язане із бажанням працівників сплачувати менші податки простішим шляхом, оскільки реєстрація як ФОП дозволяє сплату єдиного податку у розмірі від 3 до 20% в залежності від групи та сплату ЄСВ у розмірі 22% від мінімальної заробітної плати. ФОПи розподіляють на групи відповідно кількості найманих працівників, виду послуг, що надаються та обсягів річного доходу. До 1 групи ФОП належать підприємці, що не мають найманих робітників та чия сума річного доходу не перевищує 167 мінімальних заробітних плат (МЗП) (оскільки на початку 2021 року набув сили закон, за яким обсяги річних доходів для кожної групи залежатимуть від мінімальної заробітної плати), до 2 групи відносяться ті, хто працюють із кількістю найманих робітників до 10 осіб і мають річний дохід до 834 МЗП, до 3 групи входять підприємці, для яких кількість найманих працівників не обмежується, а річні доходи становлять 1167 МЗП[3]. Відповідно для 1 групи ФОП ставка оподаткування єдиного податку становить 10% від прожиткового мінімуму (227 грн. на місяць), для 2 групи - 20% від мінімальної заробітної плати (1200 грн.

на місяць), для 3 групи - 3% від доходу з ПДВ та 5% від доходу без ПДВ[29], проте 1 група ФОП була звільнена від сплати єдиного податку та ЄСВ із грудня 2020 року по травень 2021 року у зв'язку з карантинном[43]. На противагу ФОП, якщо працівник реєструється офіційно, то вирахування з його заробітної плати на податки становитимуть 18% податку на доходи фізичних осіб та 1,5% військового збору, а також роботодавець буде зобов'язаний сплачувати ЄСВ у розмірі 22% від заробітної плати цього працівника[44]. Найбільш вигідним як для найманих працівників, так і для роботодавців, є використання 3 групи ФОП, адже податки для неї є найнижчими у порівнянні із іншими групами, саме тому більшість ІТ-компаній використовують саме такий формат реєстрації співробітників[42].

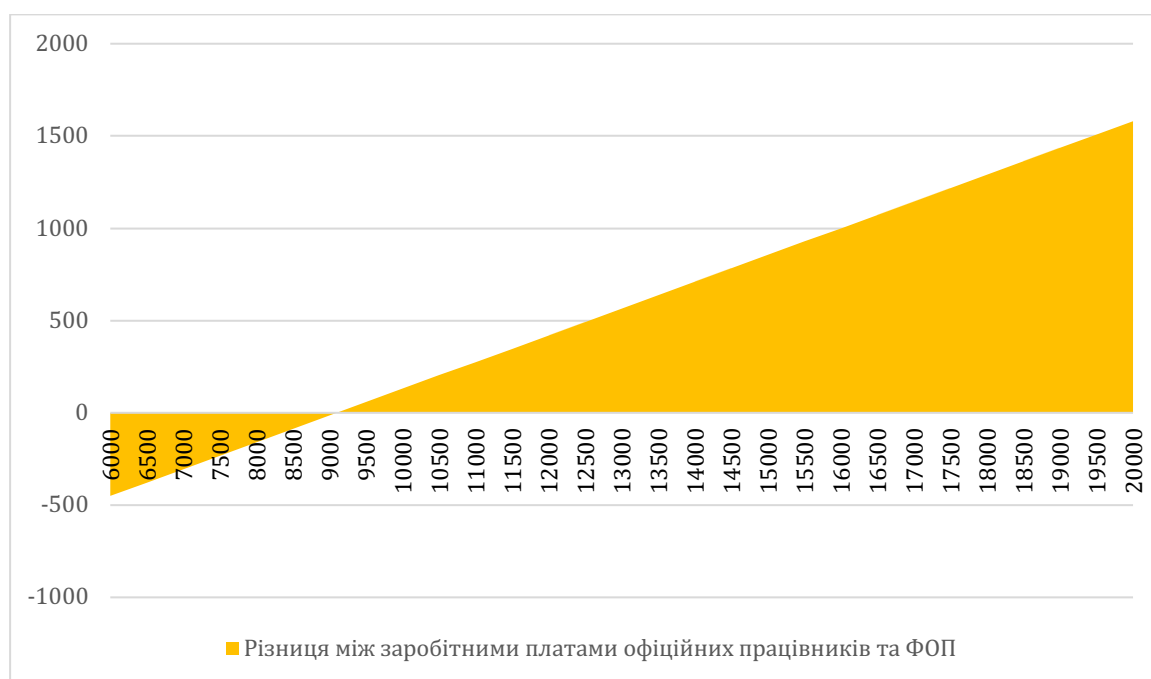

Рисунок 2.1 – Різниця оплати праці працівників, що зареєстровані офіційно та у якості ФОП 3 групи

Джерело: розрахунки автора на основі даних [7]

Наприклад, у випадку якщо працівник отримує заробітну плату 10000 грн. та оформлений офіційно, то сума податків для нього становить 1800 грн. податку на дохід фізичних осіб та 150 грн. військового збору, а роботодавець сплачуватиме за такого працівника 2200 грн. ЄСВ. Якщо такий працівник зареєстрований як ФОП 3 групи, то йому необхідно сплачувати 500 грн. як податок від доходу без ПДВ і 1320 грн. ЄСВ. Таким чином, працівник за офіційної реєстрації отримуватиме оплату

праці у розмірі 8050 грн., а за реєстрації як ФОП 3 групи - 8180 грн. За аналогічними розрахунками для інших сум заробітної плати (рисунок 2.1) спостерігається, що для невеликих сум реєстрація у формі ФОП не є вигідною, адже за рахунок сплати ЄСВ замість роботодавця, працівник втрачає частину доходу, і навпаки - із зростанням суми заробітної плати різниця між працівником, зареєстрованим як ФОП та зареєстрованим за трудовим договором також зростає. Проте навіть працівники, чия оплата праці перевищує точку “нулевої різниці” у 9103 грн., все одно зобов’язані брати на себе ризики, пов’язані із реєстрацією у формі ФОП.

Наймані працівники, що отримують оплату праці як фізичні особи підприємці, не застраховані від несправедливого звільнення. Кодексом законів про працю України передбачено декілька причин, на підставі яких може бути припинено трудовий договір, зокрема зміни в організації виробництва та праці, невідповідність працівника займаній посаді, систематичне невиконання без поважних причин власних обов’язків та інші. Також, роботодавець зобов’язаний виплатити працівнику вихідну допомогу у розмірі середнього місячного заробітку у разі звільнення[6]. Для ФОП такі гарантії не передбачені, а отже найманий працівник, зареєстрований за цивільним договором, ризикує бути безпідставно звільненим та не отримати додаткових виплат від роботодавця. Також, ФОПи не забезпечені й іншими соціальними гарантіями від роботодавця, такими як відпустки, лікарняні, виплати у зв’язку із настанням вагітності, непрацездатного стану - їм необхідно самостійно звертатися до Фонду соціального страхування у разі потреби у соціальній виплаті[45].

Вплив використання цивільно-правових договорів замість трудових на економічний розвиток є спірним. З одного боку, державний бюджет недоотримує 4,2 - 9,5 млрд грн через ухилення таких працівників від сплати повноцінних податків, що може призвести у майбутньому до ускладнень у процесі сплати пенсійного забезпечення та соціальних виплат громадянам[46], а також державним статистичним службам важче оцінювати стан українського ринку праці, адже наявність великої кількості ФОПів повинна свідчити про розвиток малого бізнесу, а на противагу приховує частку незадекларованого ринку праці. З іншого боку, така

форма реєстрація дозволяє ІТ сектору, де переважна більшість працівників зареєстровані як ФОП, бути конкурентоспроможним та мати меншу собівартість послуг, ніж у компаній на міжнародному ринку. Оскільки у галузі ІТ у середньому вищі зарплати, ніж у інших галузях української економіки, а також наявна висока кількість кваліфікованих кадрів, то передбачається, що офіційна реєстрація та сплата вищих податків призведе до ще більшого відтоку ІТ-працівників за кордон[46], а можливість реєстрації як ФОП є однією з причин таких спеціалістів залишатися на українському ринку праці.

Досить сучасною для українського контексту ринку праці є програма “Дія Сіті”, що була затверджена законом від 15 липня 2021 року. Основними причинами створення даної програми була наявність високої частки ІТ компаній, що надають послуги (“аутсорс”) та експортують їх за кордон - таких компаній було 51% станом на 2021 рік, в той час як продуктових компаній було всього 16%. Головними перевагами програми Дія Сіті є офіційна реєстрація компанії як резидента Дія Сіті, що дозволить сплачувати 9% податку на виведений капітал (якщо прибутки будуть виведені з бізнесу) або 18% стандартного податку на прибуток підприємства. Оподаткування для співробітників буде становити 5% на прибуток особи, 1,5% військового збору та внесок ЄСВ, що становитиме 22% від мінімальної заробітної плати (1430 грн. станом на 2022 рік). Тобто фактично оподаткування буде аналогічним поширеному серед ІТ-працівників формату реєстрації як ФОП 3 групи, де податок так само становить 5%, до яких додається ЄСВ. Також резидентам буде дозволено реєструвати працівників спеціальними гіг-контрактами, які дозволяють фіксувати зайнятість працівників погодинно чи на проєктах, створюють гнучку систему пільг, дозволяють поєднувати особливості найманої праці та самозайнятості[15, ст. 26]. Такі контракти успішно використовуються за кордоном для регулювання у сфері фрілансу.

2.3 Моделювання ринку праці України в умовах значної тінізації

Незважаючи на деякі позитивні ефекти існування тіньової економіки, негативний ефект від неформального ринку праці все ж таки переважає, оскільки державний бюджет недоотримує податкові надходження, тіньова робоча сила є соціально менш захищеною, знижується загальний добробут населення. Метою даної моделі є аналіз взаємозалежності між обсягами неформальної зайнятості та показниками факторів, що мають теоретичний вплив на розвиток тіньового ринку праці, а також формування потенційних заходів щодо детінізації зайнятості в Україні. До основних факторів, від яких залежить обсяг тіньової зайнятості, відносять рівень державного контролю, обсяги податкового навантаження, рівень безробіття в країні, якість державних інституцій, обсяги безготівкових операцій.

Завданням моделі було обрано визначення впливу рівня безробіття на українському ринку праці (пряма залежність) та Індексу сприйняття корупції (обернена залежність) на обсяги тіньової зайнятості в Україні - об'єкт даного дослідження. Нижче подані основні гіпотези моделі:

- 1) Рівень безробіття прямопропорційно впливає на обсяги тіньової зайнятості, оскільки вагомою причиною для працівників щодо участі у неформальній зайнятості є неможливість знайти офіційну роботу, складнощі у працевлаштуванні через специфіку сфери, недостатній рівень освіти, приналежність до певної вікової групи і т.д. Таким чином, працівники, які довго знаходяться у статусі безробітних, можуть звертатись до тіньової зайнятості, а отже її обсяги зростатимуть.
- 2) Індекс сприйняття корупції оберненопропорційно впливає на тіньову зайнятість. ІСК було обрано в якості показника якості діяльності державних інститутів, адже висока частка корумпованості державних органів суттєво знижує довіру громадян до уряду, а отже спричиняє зростання обсягів неформального ринку праці.

Залежною змінною даної моделі є кількість тіньових зайнятих на українському ринку праці (SH_EMPL), що виражена у мільйонах осіб. Незалежними змінними моделі було обрано: рівень безробіття в Україні ($UNMPL$), виражений у відсотках, а також Індекс сприйняття корупції (CPI), поданий у якості бальної оцінки.

Основними джерелами даних моделі були:

- 1) Кількість тіньових зайнятих на українському ринку праці (SH_EMPL) - Статистично–аналітичні огляди стану ринку праці протягом 2001-2016 років, “Неформально зайняте населення за статтю, типом місцевості та статусом зайнятості” (2017-2020 роки). Режим доступу: сайт Державної служби статистики. Дані виражені у мільйонах осіб.
- 2) Рівень безробіття в Україні ($UNMPL$) - “Рівень безробіття в Україні з 2000 по 2020 рр.”. Режим доступу: сайт Державної служби статистики. Дані у відсоткових пунктах.
- 3) Індекс сприйняття корупції (CPI) - дані дослідження рівня сприйняття корупції компанії Transparency International. Режим доступу: сайт Transparency International. Дані виражені у бальних одиницях.

Основне рівняння, яким описується модель, подане нижче (3.1):

$$SH_EMPL = \beta_0 + \beta_1 * CPI + \beta_2 * UNMPL$$

За допомогою використання програмного забезпечення Eviews, було отримано наступні результати моделювання:

Dependent Variable: SH_EMPL
 Method: Least Squares
 Date: 05/08/21 Time: 13:29
 Sample: 2001 2020
 Included observations: 20

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	8.649880	0.967273	8.942546	0.0000
CPI	-0.587417	0.252048	-2.330574	0.0323
UNMPL	-0.332193	0.069637	-4.770378	0.0002
R-squared	0.602409	Mean dependent var	4.139000	
Adjusted R-squared	0.555634	S.D. dependent var	0.551800	
S.E. of regression	0.367834	Akaike info criterion	0.975113	
Sum squared resid	2.300136	Schwarz criterion	1.124473	
Log likelihood	-6.751129	Hannan-Quinn criter.	1.004270	
F-statistic	12.87875	Durbin-Watson stat	0.663566	
Prob(F-statistic)	0.000394			

Рисунок 2.2 – Результати обрахунків моделі в програмі Eviews

Джерело: розрахунки автора на основі даних [7]

За наведеними на рис. 2.2 розрахунками, рівняння моделі має такі коефіцієнти:

$$SH_EMPL = 8.649880 - 0.587417 * CPI - 0.332193 * UNMPL$$

Отримані у результаті моделювання показники дають змогу зробити наступні висновки:

- 1) При зростанні рівня безробіття на 1 відсотковий пункт, обсяг тіньової зайнятості зменшується на 0,332 мільйони осіб. Перша гіпотеза може бути спростована, оскільки результати моделі доводять обернений зв'язок між рівнем безробіття та обсягами тіньової зайнятості, що може бути обумовлене загальним зниженням ВВП та темпів економічного зростання при підвищенні рівня безробіття. Тобто тіньовий ринок праці аналогічно до офіційного є чутливим до економічних коливань.
- 2) При зростанні Індексу сприйняття корупції на 1 бальну одиницю, обсяг тіньової зайнятості знижується на 0,587 мільйони осіб. Друга гіпотеза може бути підтверджена. Оскільки бальна оцінка Індексу має розкид від 0 (високий

рівень корумпованості) до 100 (низький рівень корумпованості), а найвищі бали Індексу відносяться до країн із найнижчим сприйняттям корупції, то підвищення цього показника сприяє зниженню тіньової зайнятості.

За результатами розрахунків, усі коефіцієнти є значущими, адже нульова гіпотеза може бути відхилена з ймовірністю помилки меншою за 5%, так як значення p -value не перевищують критичний показник 0,05. Значення коефіцієнта F -статистики не перевищує критичне 0,05, що також доводить що коефіцієнти не є нульовими і що між досліджуваними змінними існує взаємозв'язок.

Коефіцієнт детермінації становить 0,602, а отже рівень безробіття в Україні та Індекс сприйняття корупції пояснюють зміну обсягів тіньової зайнятості на 60,2%. Такий показник не є високим, оскільки у моделі не були враховані інші вагомні фактори, такі як, наприклад, вплив зміни ВВП, мінімальної зарплати та інші фактори, які можуть виявляти вплив на обсяги неформального ринку праці.

Було проведено аналіз незалежних змінних на наявність мультиколінеарності за допомогою побудови кореляційної матриці попарних залежностей між змінними, яку подано на малюнку 2.3. Обернена залежність між змінними CPI та UNMPL становить 12,8%, що свідчить про відсутність проблеми мультиколінеарності.

	SH_EMPL	CPI	UNMPL
SH_EM...	1.000000	-0.264927	-0.689476
CPI	-0.264927	1.000000	-0.128413
UNMPL	-0.689476	-0.128413	1.000000

Рисунок 2.3 – Результати обрахунків моделі в програмі Eviews

Джерело: розрахунки автора на основі даних [7]

Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test:
Null hypothesis: No serial correlation at up to 4 lags

F-statistic	2.617046	Prob. F(4,13)	0.0839
Obs*R-squared	8.921171	Prob. Chi-Square(4)	0.0631

Test Equation:
Dependent Variable: RESID
Method: Least Squares
Date: 05/08/21 Time: 17:46
Sample: 2001 2020
Included observations: 20
Presample missing value lagged residuals set to zero.

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-0.248677	1.250366	-0.198883	0.8454
CPI	0.011799	0.282110	0.041826	0.9673
UNMPL	0.024656	0.079946	0.308405	0.7627
RESID(-1)	0.704817	0.293754	2.399345	0.0321
RESID(-2)	0.038093	0.380073	0.100225	0.9217
RESID(-3)	-0.179248	0.389426	-0.460287	0.6529
RESID(-4)	-0.027036	0.375825	-0.071938	0.9437
R-squared	0.446059	Mean dependent var	-6.66E-16	
Adjusted R-squared	0.190393	S.D. dependent var	0.347936	
S.E. of regression	0.313067	Akaike info criterion	0.784417	
Sum squared resid	1.274141	Schwarz criterion	1.132923	
Log likelihood	-0.844167	Hannan-Quinn criter.	0.852449	
F-statistic	1.744697	Durbin-Watson stat	1.772252	
Prob(F-statistic)	0.188142			

Рисунок 2.4 – Результати обрахунків моделі в програмі Eviews

Джерело: розрахунки автора на основі даних [7]

Для перевірки правильності та адекватності отриманих розрахунків, було проведено декілька тестів для виявлення проблем автокореляції, гетероскедастичності, нормальності розподілу залишків та оцінки рівня залежності між незалежними змінними.

За LM тестом було проведено перевірку на наявність автокореляції залишків моделі. Як демонструє малюнок 3.2., отримане значення Prob. F становить 0,0839, а значення p-value для залишків другого, третього та четвертого порядків - відповідно 0,9217, 0,6529, 0,9437, що є більшим за критичне значення 0,05, отже наявні підстави для підтвердження нульової гіпотези. Значення p-value для залишків першого порядку є нижчим за критичне значення 0,05, що свідчить про наявність автокореляції першого порядку. Для усунення проблеми автокореляції, у модель було додано лагову змінну SH_EMPL(-1). За новими розрахунками на рис. 3.3. із залученням змінної SH_EMPL(-1), можемо спостерігати, що значення Prob. F у показниках LM тесту збільшилося до 0,3562, а значення p-value для залишків

першого порядку зросло до 0,7322, що є більшим за критичний показник 0,05, а отже додавання лагової змінної допомогло усунути проблему автокореляції.

За тестом Вайта було проведено перевірку моделі на наявність проблеми гетероскедастичності. Отримані результати подані на малюнку 3.4. За допомогою тесту було визначено, що моделі не притаманна гетероскедастичність, оскільки коефіцієнт Prob. F = 0,1911, тобто є більшим за критичне значення 0,05. Таким чином, дана модель є гомоскедастичною.

Heteroskedasticity Test: White
Null hypothesis: Homoskedasticity

F-statistic	1.828285	Prob. F(9,9)	0.1911
Obs*R-squared	12.28215	Prob. Chi-Square(9)	0.1979
Scaled explained SS	8.787898	Prob. Chi-Square(9)	0.4571

Test Equation:
Dependent Variable: RESID^2
Method: Least Squares
Date: 05/08/21 Time: 18:08
Sample: 2002 2020
Included observations: 19

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	2.462916	2.393155	1.029150	0.3303
CPI^2	-0.114278	0.085898	-1.330393	0.2161
CPI*UNMPL	0.055541	0.027901	1.990679	0.0777
CPI*SH_EMPL(-1)	-0.050264	0.055132	-0.911704	0.3857
CPI	0.261292	0.671792	0.388948	0.7064
UNMPL^2	0.015675	0.007462	2.100676	0.0650
UNMPL*SH_EMPL(-1)	0.030984	0.019029	1.628279	0.1379
UNMPL	-0.559557	0.222948	-2.509815	0.0333
SH_EMPL(-1)^2	-0.017836	0.041128	-0.433656	0.6747
SH_EMPL(-1)	-0.045682	0.519461	-0.087941	0.9318
R-squared	0.646429	Mean dependent var		0.014984
Adjusted R-squared	0.292858	S.D. dependent var		0.023327
S.E. of regression	0.019616	Akaike info criterion		-4.719558
Sum squared resid	0.003463	Schwarz criterion		-4.222485
Log likelihood	54.83580	Hannan-Quinn criter.		-4.635434
F-statistic	1.828285	Durbin-Watson stat		3.084953
Prob(F-statistic)	0.191068			

Рисунок 2.5 – Результати обрахунків моделі в програмі Eviews

Джерело: розрахунки автора на основі даних [7]

Крім цього було проведено тест на нормальність розподілу залишків та отримано наступні результати (малюнок 3.5.) Значення p - value становить 0,85, що є більшим за критичне 0,05, отже маємо підстави підтвердити нульову гіпотезу. Таким чином, як доводить значення F-статистики та побудована діаграма, розподіл залишків є нормальним.

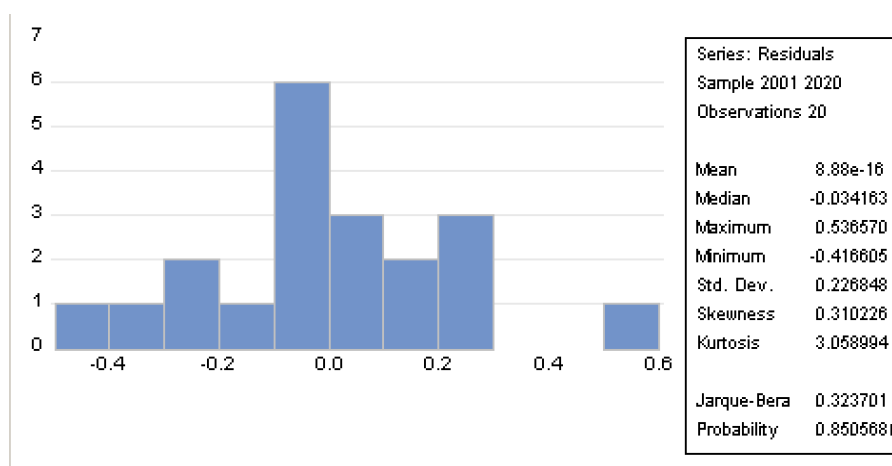

Рисунок 2.6 – Результати обрахунків моделі в програмі Eviews

Джерело: розрахунки автора на основі даних [7]

Отже, після проведених тестів можна підтвердити правильність розрахунків та адекватність моделі, оскільки їй не притаманні проблеми гетероскедастичності, ненормального розподілу залишків та мультиколінеарності. У моделі наявна лише проблема автокореляції даних, проте вона може бути усунута за допомогою додавання лагової змінної. Також для моделі характерний не дуже високий коефіцієнт детермінації (60%), що пояснюється наявністю інших впливових факторів поза досліджуваною моделлю, від яких залежать обсяги тіньової зайнятості. Крім цього, для покращення моделі необхідно розширити вибірку, так як через специфіку об'єкта дослідження та недоступність більш широкого кола даних наразі обрано невелику вибірку.

Дана модель спростувала гіпотезу про прямопропорційну залежність рівня безробіття та обсягів тіньової зайнятості та виявила обернену залежність між цією незалежною змінною, а також Індексом сприйняття корупції. Таким чином, при збільшенні рівня безробіття на 1%, обсяг тіньової зайнятості зменшується на 0,332 мільйони осіб, а при зростанні Індексу сприйняття корупції на 1 бал, неформальний ринок праці зменшується на 0,587 мільйони осіб.

Висновки до Розділу 2: український ринок праці розвивається під постійним тиском кризових явищ, які формують його основні тенденції. Криза після початку пандемії спричинила зростання рівня безробіття та швидку діджиталізацію і перехід до дистанційної роботи, хоча в Україні тільки невелика частка працівників

перейшла до роботи онлайн на постійній основі. Криза, спричинена воєнними діями на території України, матиме значно глибший вплив – в першу чергу безробіття знову почне зростати, а окрім цього на ринку виникне брак робочої сили через відтік мігрантів за кордон, втрату населення через бойові дії. Наразі через війну було втрачено 30-50% робочих місць.

В Україні існують форми зайнятості, які дозволяють ухилятися від сплати податків, але напряду не відносяться до тіньового ринку праці - це виплати зарплати “у конвертах”, оформлення трудових відносин за допомогою цивільно-правового договору (ФОП) та наявність у працівника одночасно формального і неформального місця праці. Як робітники, що отримують зарплату “у конвертах”, так і зареєстровані у якості ФОП, вимушені брати на себе значні ризики пов’язані із несправедливим звільненням, відсутністю виплат від роботодавця за лікарняними, відпустками чи настанням вагітності. Окрім цього, реєстрація за допомогою цивільного договору є невигідною для працівників із невеликим рівнем заробітної плати, оскільки вони втрачатимуть частину доходу через сплату додаткових податків. Проте така форма зайнятості як ФОП дозволяє активно розвиватись галузі ІТ в Україні та залишатись їй конкурентоспроможною на міжнародному ринку.

Обсяги неформального ринку праці тісно взаємопов’язані із податковим навантаженням населення, готовністю сплачувати податки, якістю державних інституцій, рівнем державного контролю та регулюванням урядом економіки. За допомогою моделювання залежності обсягів тіньової зайнятості від рівня безробіття та Індексу сприйняття корупції було визначено, що при збільшенні рівня безробіття на 1%, обсяг тіньової зайнятості зменшується на 0,332 мільйони осіб, а при зростанні Індексу сприйняття корупції на 1 бал, неформальний ринок праці зменшується на 0,587 мільйони осіб.

РОЗДІЛ 3

АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ МОДЕЛІ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ДЕФОРМАЛІЗАЦІЇ РИНКУ ПРАЦІ

3.1 Міжнародний досвід зменшення обсягів неформального ринку праці

Окрім часто використовуваних українським урядом заходів контролю та покарання за участь у тіньовій зайнятості, більш поширеними на міжнародному ринку праці є запобіжні заходи щодо зниження частки тіньових зайнятих, тобто використання стратегії попередження участі суб'єктів у неформальній зайнятості та мотивування вже зайнятих неофіційно працівників реєструвати трудові відносини. Запобіжні заходи поділяють на чотири групи: ті, що стосуються зменшення пропозиції неформальної робочої сили (створення таких умов для працівників та роботодавців, щоб офіційна реєстрація зайнятості була легшою та вигіднішою, ніж робота “у тіні”; спрощення процесу реєстрації; допомога підприємствам із процесом оформлення трудових договорів та ін.), ті, що стосуються зниження попиту на товари або послуги тіньових працівників (спонукання споживачів користуватися товарами та послугами, створеними за участі офіційної робочої сили; зменшення готівкових операцій), роз'яснювальні та освітні заходи, розвиток та модернізація державних органів[47, ст.1].

Прикладом заходів, спрямованих на зниження пропозиції неформальних зайнятих, є впроваджений Угорщиною у 2010 році закон “Про спрощену реєстрацію зайнятості”. Для зниження кількості тіньових зайнятих серед сезонних та тимчасових працівників, угорський уряд запровадив на зміну паперовим бланкам, у яких необхідно було вести облік робочого часу та заповнювати дані працівника, електронну систему реєстрації таких форм зайнятості. У випадку, якщо роботодавець прагне зареєструвати нові трудові відносини із сезонним або

тимчасовим працівником, він може зробити це за допомогою сайту, ввівши декілька кодів, що надсилаються на мобільний номер підприємця[47, ст.6].

Задля зменшення попиту на тіньову зайнятість у галузі операцій із нерухомістю, Румунія впровадила ініціативу під назвою “чекова лотерея”. Громадяни мали можливість взяти участь у розіграші лотереї, де замість лотерейних квитків використовувались фіскальні чеки. Такий захід був запроваджений з метою мотивувати споживачів просити чеки після купівлі товарів або отримання послуг. Як наслідок “чекової лотереї” протягом семи місяців частка сплаченого ПДВ зроста на 5,85% та було надруковано майже вдвічі більше чеків. Схожі за механізмом дії заходи, які сприяли б більшому використанню чеків, також використовували у Хорватії та Греції[47, ст.18].

Серед роз’яснювальних та освітніх заходів яскравим прикладом можуть бути змагання під назвою “SMARTS”, запроваджені у Латвії. Змагання проводились між учнями старших класів з різних шкіл по всій країні та були покликані підвищити обізнаність серед молоді про права та обов’язки працівників, переваги офіційної зайнятості, безпеку на робочому місці, важливість підтримки соціального контракту між працівниками та державою, роботу профспілок. “SMARTS” склалися з трьох послідовних етапів, на яких учням було необхідно виконувати тести, практичні кейси, проходити тренінги із трудового права. У результаті близько 3000 учнів змагалися в рамках цього заходу, що допомогло підвищити обізнаність про власні права і обов’язки на робочому місці серед молоді, яка згодом стане залучена до ринку праці[47, ст.23].

Наявність певної частки тіньової економіки та неформальної зайнятості характерна для усіх світових економік, незважаючи на їхній етап розвитку та державне регулювання. Розглянемо обсяги тіньового ринку праці та приклади заходів, реформ, запроваджених у Польщі, оскільки ситуація на неформальному ринку праці є подібною до української, а також загалом у Європейському союзі. Частка тіньових зайнятих на польському ринку праці у 2016 році становила 20,1% (у формальному секторі - 10,7%, а у неформальному секторі - 9,4%; на відміну від українського тіньового сектору, де зайняті переважно працюють у неформальному

секторі). Найбільша кількість незареєстрованих працівників у тіньовому секторі є самозайнятими (22,5%), а у формальному - найманими працівниками (51,7%). Серед польської тіньової робочої сили спостерігається зниження кількості неформальних працівників із зростанням освітніх ступенів, а також у Польщі наявна висока частка тіньових працівників серед віком 15-24 років та 65+, аналогічно із українським неформальним ринком праці. Найбільша кількість неформальних працівників у Польщі зайнята у сферах сільського господарства (50%), операцій із нерухомістю (28,3%) та будівництва (23,1%), що також наслідують тенденції української тіньової зайнятості[48, ст.1-2]. У стратегії польського уряду, спрямованої на зниження тіньової зайнятості, домінують заходи стримування та контролю, проте також наявні і запобіжні: під час найму співробітника, польські роботодавці зобов'язані надавати письмове підтвердження із деталями трудового договору не пізніше ніж до кінця першого робочого дня нового працівника; власники новоствореного бізнесу мають можливість перші два роки сплачувати соціальні внески за зниженими ставками; батьки, що наймають працівника по догляду за дітьми, мають можливість не укладати трудовий договір, а скористатись простішою реєстрацією цивільно-правового; впровадження проектів Європейського союзу з легалізації працевлаштування мігрантів; проведення рекламних кампаній із підвищення обізнаності населення про офіційне працевлаштування ("Перед тим як розпочати роботу", "На хвилі першої роботи")[49, ст.6].

Стратегія для зниження обсягів тіньового ринку праці у Європейському союзі розробляється Європейською платформою по боротьбі із незадекларованою працею, якою у було визначено 4 основних пріоритети політики із зниження частки тіньового ринку праці на 2021-2022 рік. Розроблена стратегія покликана дослідити детальніше такі форми тіньової зайнятості як транскордонна зайнятість, робота у секторі "спільної економіки", розробити потенційні регуляторні методи для сфери ресторанно-готельного бізнесу, сезонної зайнятості у сільському господарстві, сферах будівництва, транспорту, розширювати партнерства на національному та місцевому рівнях, розробка більш ефективних методів контролю та впровадження

інновацій, аналіз впливу пандемії[50, ст. 3]. Найбільш важливими стратегічними пріоритетами 2021-2022 років Платформа обрала кооперацію між країнами (обмін співробітниками, спільне підвищення обізнаності населення, розробка спільних проектів із зниження обсягів неформальної зайнятості), навчання співробітників Платформи (організація тематичних воркшопів, дискусій для обговорення нагальних питань неформального ринку праці), підвищення обізнаності працівників (створення правових інструкцій для населення у питаннях врегулювання трудових відносин, проведення нових досліджень та огляд нових форм зайнятості)[50, ст.4-7].

3.2 Потенційні реформи та рекомендації щодо зменшення рівня неформальної зайнятості на ринку праці України

Високий рівень неформальної зайнятості є частиною загалом високого рівня тіньової економіки в Україні. Тенденція до зростання тінізації економіки формується, у першу чергу, через несприятливий інвестиційний та бізнес-клімат в країні. Натомість, позитивні очікування щодо умов ділової активності, а також щодо результатів запроваджуваних Урядом реформ стимулюють працівників до реєстрації та залучення у формальний сектор. При цьому сприятливі умови та належне інституційне середовище неможливо створити доти, доки не будуть подолані системні чинники, що стримують процеси детінізації економіки в Україні.

Основними серед них є:

- недосконалість судової системи країни (основними вадами якої експерти визначають недостатню ефективність гілок судової системи), як наслідок, низький рівень довіри суспільства та інвесторів до неї

За результатами рейтингу економічної свободи (Economic Freedom Index 2021) експерти зробили висновок про необхідність реформування судової системи з метою поліпшення її ефективності та оцінили її поточний стан на рівні 41,1 балів

(зі 100 можливих) із погіршенням позиції України на 1,1 балів порівняно з попереднім рейтингом.

- високий рівень корупції в країні

Експерти рейтингу «Індекс сприйняття корупції 2020» оцінили рівень корупції в Україні у 33 бали, що на 3 бали більше, ніж у рейтингу 2019 року (за шкалою від 0 до 100, де 0 означає найвищий рівень корупції відповідно до сприйняття респондентів, а 100 – найнижчий), що відповідає 117 місцю серед 180 країн, які увійшли до рейтингу (126 місце серед 180 країн у рейтингу 2019 року). Упродовж 2020 року спостерігався постійний тиск на антикорупційні інституції. Наприкінці 2020 року країна опинилась у кризі конституційного правосуддя, що супроводжувалася неспроможністю керівництва держави подолати її цілком. За висновками експертів, якщо вже зараз не зупинити окреслені тенденції, наступного року в Індексі сприйняття корупції позиція України може значно погіршитись[20, ст. 12-14].

Потенційними заходами для вирішення проблеми високого рівня неформальної зайнятості можуть бути кроки, спрямовані на зниження безробіття, оскільки високий відсоток зайнятих звертається до тіньового ринку праці у зв'язку із неможливістю працевлаштуватись офіційно, а також підтримка малого та середнього бізнесу, що створюватимуть нові робочі місця. Також задля зниження частки неформальних працівників необхідно підвищувати рівень довіри між державними органами та населенням, підтримувати систематичне виконання державних гарантій та зміцнення соціального контракту між державою та громадянами, оскільки це одна з найвагоміших причин участі працівників у тіньовому ринку праці. Крім цього, важливим завданням є підвищення якості надання державних послуг та зниження рівня корумпованості державних органів[40].

Зниження кількості готівкових операцій та розширення діджиталізації економіки також дозволить подолати частину тіньової зайнятості, оскільки процес контролю за дотриманням податкового законодавства, обліку доходів стане простішим. Наразі головними викликами у розрізі діджиталізації є забезпечення

доступності технологій для бізнесу та населення, підвищення рівня цифрової грамотності (особливо у сільській місцевості, де наразі найбільша частка тіньової зайнятості), створення технопарків та залучення технологій у економіку в цілому[32] (наприклад, створення і поширення за межами регіону столиці ініціатив, подібних до додатків Дія та Київ цифровий, які дозволяють спростити процес отримання адміністративних послуг, сплати податків, використовувати електронні документи на офіційному рівні та інше). Проте необхідно враховувати, що поширення використання онлайн-сервісів вимагатиме нових законодавчих ініціатив та підвищеної уваги уряду, адже через виникнення нових форм зайнятості у онлайн-середовищі (таких як фріланс чи дистанційна робоча сила), доступність провадження економічної діяльності через інтернет, обсяги тіньової зайнятості та неформальної економіки в цілому за недостатнього державного регулювання онлайн-сектору можуть навпаки зрости.

Міністерство соціальної політики України стверджує, що наявність значної частки тіньового ринку праці є одним з найбільших викликів для української економіки, та зазначає перелік заходів, спрямованих на детінізацію робочої сили: посилене проведення роз'яснювальної роботи із роботодавцями та працівниками, підвищення контролю з боку державних органів з метою виявлення фактів тіньової зайнятості, перегляд нормативних документів, які забезпечують оформлення трудових відносин[51]. Як звітує Державна податкова служба (ДПС), протягом 2020 року регулярно проводилась роз'яснювальна робота з роботодавцями в результаті якої було зареєстровано 4101,5 тис. найманих працівників, найбільше у сферах роздрібної торгівлі харчовими продуктами та сільського господарства, що спеціалізується на вирощуванні зернових культур. Також, за допомогою діяльності ДПС було виявлено 3,4 тис випадків ухилення працівниками від реєстрації офіційних трудових відносин та 582 роботодавця, що порушували трудовий кодекс. За допомогою заходів детінізації до бюджету додатково було зараховано 124,8 млн грн з податку на доходи фізичних осіб та 140,4 млн грн з ЄСВ[51].

Щодо такої форми зайнятості як прихована наймана праця, зареєстрована у якості фізичних осіб-підприємців, уряд пропонує декілька заходів та реформ. По-

перше, із 1 січня 2021 року вступив в силу закон, за яким кожен, хто зареєстрований як ФОП 2-4 групи та провадить зазначені у законопроекті види діяльності (продаж товарів через Інтернет, діяльність ресторанів швидкого харчування, реалізація вживаних товарів та інші), буде зобов'язаний використовувати реєстратор розрахункових операцій (РРО) - аналог звичайного касового апарату, реалізований як програмне забезпечення, що дозволяє створювати та реєструвати електронні чеки у Державній податковій службі[2]. Електронні чеки дозволять фіксувати рух грошових коштів та потенційно можуть зменшити кількість найманих працівників, що реєструються у формі ФОП. По-друге, у лютому 2021 року було висунуто законопроект "Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо визначення поняття трудових відносин та ознак їх наявності", що виокремить сім ознак трудових відносин. До таких ознак пропонується внести: виконання роботи за кваліфікацією і під контролем іншої зацікавленої особи, здійснення контролю процесу праці, виконання роботи на визначеному робочому місці, надання роботодавцем засобів виробництва, визначення періодів робочого часу та відпочинку, регулярна виплата грошової або натуральної винагороди, відшкодування роботодавцем супровідних до виконання роботи витрат. Якщо три та більше ознаки характерні для відносин між економічними суб'єктами, то вони будуть зобов'язані укласти трудовий договір[51]. По-третє, з метою стимулювання розвитку ІТ в Україні, уряд затвердив законопроект, покликаний спростити сплату податків для технологічних підприємств та, зокрема, ІТ-працівників. Проект "Дія Сіті" вводить спеціальний правовий режим для підприємств-резидентів (учасників проекту). Детально даний проєкт був описаний у пункті 2.2. Дія Сіті дозволить ІТ-працівникам офіційно перейти на умови, які раніше для них забезпечував статус ФОП, що потенційно також може зменшити обсяг незадекларованої робочої сили.

Однак варто зазначити, що усі перераховані рекомендації будуть дієвими лише за припинення бойових дій на території України і поступового відновлення економіки, подолання гуманітарної кризи та відбудови країни. Допоки триває російська агресія, процес детінізації зайнятості унеможлиблюється, оскільки через різке погіршення економічних умов працівники навпаки будуть прагнути

переходити «у тінь», а отже варто очікувати зростання рівня тіньової зайнятості у 2022-2023 роках. На даному етапі можливим є тільки стримування даного показника на нормальному рівні, однак поки мова не може йти про повне подолання цієї проблеми.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи усе вище сказане, поставлені завдання дослідження було виконано в повному обсязі, оскільки було охарактеризовано ринок праці України із його головними рисами, окреслено демографічні показники, подано визначення понять тіньової економіки та тіньової зайнятості, проаналізовано показники неформального ринку праці в Україні та надано рекомендації по його детінізації.

В Україні для населення є характерним «старіння нації», оскільки частка людей похилого віку продовжує зростати з кожним роком і наразі досягає 24,5%. Також особливістю для ринку праці України є наявність розриву між оплатою жінок та чоловіків. У 2021 році різниця в оплаті між чоловіками та жінками скоротилась до 18% (враховуючи, що середній показник у Європейському союзі становив 16%) [11, ст. 13] Але жінки усе ще зазнають утисків на роботі під час просування кар'єрними сходами і тому менше половини жінок наразі займають керівні посади.

Україна є донором робочої сили для країн Європи - згідно World Migration Report 2022, Україна посідає 8 місце у списку країн, громадяни яких виїжджають на роботу за кордон, із показником 5,5-6 мільйонів осіб [12]. А через війну відтік кадрів за кордон став ще більш нагальною проблемою.

Ринок праці України згодом має усі шанси стати одним з найбільш сприятливих для ІТ індустрії, адже Україна вже посідає перше місце за експортом ІТ-послуг[15, ст. 3], і працює над впровадженням програми Дія Сіті, де податки для ІТ-компаній будуть знижені у порівнянні з іншими галузями.

Серед дослідників та експертних організацій різняться думки з приводу найбільш точного визначення термінів тіньова економіка та тіньова зайнятість. Професор Шнайдер визначає тіньову економіку як “усі види економічної діяльності, приховані від уряду з монетарних, регуляторних або інституційних причин”[18, ст.2]. До галузей із найвищим показником частки неформальної економіки на 2020 рік належать: будівництво, оптова та роздрібна торгівля, ремонт

автотранспортних засобів та сільське, лісове та рибне господарство (45,5% - найбільша частка серед інших галузей)[7].

Серед країн-сусідів, Україна має найвищий рівень тіньової економіки, а відповідно і тіньової зайнятості. Спостерігається переважання неформального ринку праці у сільській місцевості, особливо серед населення старше 60 років, де частка тіньових працівників може становити до 56%. Рівень освіти впливає на вибір працівника чи бути залученим у неформальний ринок праці, так як із кожним наступним рівнем освіти частка зайнятих у тіньовому секторі скорочується. Тіньова зайнятість найбільше поширена у регіонах із високою часткою сільського господарства - на Заході та Півдні України.

Основними причинами, через які працівники звертаються до ринку неформальної зайнятості, є недостатня забезпеченість ринку праці формальними робочими місцями, недовіра до уряду, бажання отримувати вищий дохід та занадто високі соціальні внески і податки[23, ст.71].

Під впливом кризових явищ через пандемію та повномасштабне вторгнення Росії, український ринок праці зазнав зростання безробіття у 2020-2021 роках, розширення кількості працівників, що працюють дистанційно, а також скорочення робочих місць та кваліфікованих кадрів через їх відтік за кордон або загибель внаслідок бойових дій.

Основними причинами участі у тіньовій зайнятості для українців є податковий тиск, нерозуміння доцільності сплати податків через брак справедливого ставлення та недовіру до уряду, складність адміністрування податків, низькій рівень їх автоматизації. Також зайнятість у певних секторах економіки, таких як ІТ або сільське господарство, наявні специфічні умови праці, які складно регулювати традиційними трудовими договорами, що і спричиняє перехід «у тінь». Поширеними формами тіньової зайнятості в Україні є зарплати «у конвертах» - за дослідженням Центру Разумкова, 16,6% опитаних українців отримують зарплати «у конвертах» та більше половини найманих працівників погодилися б отримувати зарплату напівофіційно. На додаток, для українського контексту своєрідною формою неформальної зайнятості можна вважати

реєстрацію найманих працівників у якості ФОПів. Існує точка “нулевої різниці” зарплати у 9103 грн., тільки після якої реєстрація у якості ФОПа стає вигідною і для співробітника, а не тільки для роботодавця. Наймані працівники, що отримують оплату праці як фізичні особи підприємці, не застраховані від несправедливого звільнення. Такі ФОПи ризикують бути безпідставно звільненим, також вони не забезпечені соціальними гарантіями від роботодавця, такими як відпустки, лікарняні, виплати у зв’язку із настанням вагітності, непрацездатного стану, тому вимушені нести ризики безпосередньо на собі.

За результатами моделі було підтверджено обернено пропорційну залежність між Індексом сприйняття корупції та рівнем тіньової зайнятості, але спростовано теорію про прямо пропорційну залежність між рівнем безробіття і аналогічним показником.

Основні заходи детінізації ринку праці України повинні бути спрямовані на підвищення якості державних послуг, зниження рівня корупції, підтримку малого та середнього бізнесу задля зниження рівня безробіття, розвиток технологій у країні, підвищення обізнаності населення щодо використання технологій, впровадження електронного документообігу та зменшення обсягів безготівкових операцій в економіці. Проте наразі жодні заходи не будуть ефективними за умови продовження російської агресії Росії та поступового скорочення робочих місць, а отже найбільш пріоритетною є перемога України у війні та її економічне відновлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>
2. Статус фізичної особи - підприємця: проблеми застосування законодавства: Роз'яснення Міністерства юстиції України від 14.01.2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0012323-11#Text>
3. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо лібералізації застосування реєстраторів розрахункових операцій платниками єдиного податку та скасування механізму компенсації покупцям (споживачам) за скаргами щодо порушення встановленого порядку проведення розрахункових операцій частини суми застосованих штрафних санкцій: Закон України від 01.12.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1017-20#Text>
4. Про затвердження Порядку ведення податковими органами оперативного обліку податків, зборів, платежів та єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Наказ Міністерства фінансів України від 12.01.2021 року N 5. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE35943?an=31>
5. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Проект закону України від 13.04.2021 р. N 5376. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JI04885I>
6. Кодекс законів про працю України: поточна редакція від 27.04.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>
7. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
8. Катя Гончаренко. Аналіз ринку праці в Україні. Яким був 2021 рік для пошукачів та роботодавців. URL: <https://budni.rabota.ua/ua/news/analiz-ryнку-pratsi-v-ukrayini-yakym-buv-2021-rik-dlya-poshukachiv-ta-robotodavtsiv>
9. Що таке скляна стеля? Фінансова енциклопедія. URL: <https://ua.nesrakonk.ru/glass-ceiling/>
10. Global Gender Gap Report. World Economic Forum. Geneva. 2020. 371p.

11. Labour Market Profile Ukraine – 2022. Danish Trade Union Development Agency. Copenhagen. 2022. 50p.
12. Трудова міграція: чи збільшає українських заробітчан у 2022 році. GRC.ua. 2022. URL: <https://eba.com.ua/trudova-migratsiya-chy-pobilshaye-ukrayinskyh-zarobitchan-u-2022-rotsi/>
13. Ринок праці України: сьогодні і тенденції майбутнього. GRC.ua. 2022. URL: <https://ivano-frankivsk.grc.ua/article/30013>
14. Повномасштабна війна на території України – реакції, виклики та дії бізнесу. ЕУ. 2022. 73с.
15. Ukraine IT Report 2021. Асоціація IT Ukraine. 53с.
16. Eastern Europe's shadow economy: What citizens think. Mastercard, 2017. URL: <https://www.euractiv.com/section/economy-jobs/infographic/eastern-europes-shadow-economy-what-citizens-think/>
17. Bloomenthal A., Underground Economy. 2020. URL: <https://www.investopedia.com/terms/u/underground-economy.asp>
18. Schneider F. Informal (Shadow) Economy and Undeclared Employment around the World: Some Facts and Figures. Germany. 2021. 36 p.
19. Schneider F. The Shadow Economy and Shadow Economy Labor Force: What Do We (Not) Know? Germany. 2011. 68 p.
20. Тіньова економіка України: загальні тенденції січень-березень 2021. Міністерство економіки України. Київ. 2021. 15с.
21. Lecture of Professor Friedrich Schneider, NaUKMA, 2021. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XyrdDOiXK7o>
22. Schneider F. Development of the Shadow Economy of 36 OECD Countries over 2003 - 2021: Due to the Corona Pandemic a Strong Increase in 2020 and a Modest Decline in 2021. Germany. 2021. 7p.
23. Nezhyvenko O. Informal employment in Ukraine and European Union transition countries. Economics and Finance. Université Paris-Est; Natsional'nyi universytet "Kyievo-Mohylians'ka akademiya". Kyiv, 2018. 207 p.

24. Робоча сила України 2020: Стат.збірник/Державна служба статистики України. Київ, 2020. 190 с.
25. OECD (2021), OECD Employment Outlook 2021: Navigating the COVID-19 Crisis and Recovery, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/5a700c4b-en>.
26. Рівень безробіття в Україні 2020. Міністерство фінансів України. URL: <https://index.minfin.com.ua/labour/unemploy/2020/>
27. Робота і зайнятість в умовах пандемії COVID-19 (травень 2021р.). Разумков Центр. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/robota-i-zainiatist-v-umovakh-pandemii-covid19-traven-2021r>
28. The future of work after COVID-19. McKinsey Global Institute. URL: <http://bitly.ws/sfTf>
29. Як COVID-19 змінив ринок праці: зарплати, вакансії, фрилансери і прогнози на 2021 рік. 2021. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/01/4/669724/>
30. "Ринок виживання". Через війну кожен другий українець втратив роботу. Що буде далі? Liga Zakon. URL: <https://biz.liga.net/ua/ekonomika/all/article/rynok-vyjivaniya-iz-za-voyny-kajdyu-vtoroy-ukrainets-poteryal-rabotu-chto-budet-dalshe>
31. Аналітична записка МОП. Вплив кризи в Україні на сферу праці: попередні оцінки. Міжнародна організація праці. 2022. 11с.
32. World Bank Group. Doing Business 2020 (Region Profile Europe & Central Asia). 2020. 87 p.
33. Paying Taxes, Doing Business rank. 2019. URL: <https://www.doingbusiness.org/en/data/exploretopics/paying-taxes>
34. Україна покращила свої позиції у рейтингу Doing Business-2020. URL: <https://tax.gov.ua/media-tsentr/novini/395389.html>
35. European semester thematic factsheet undeclared work. 2017. 11 p.
36. Довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян України (липень–серпень 2021р.). Разумков Центр. URL:

- <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-do-institutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-oriientsii-gromadian-ukrainy>
37. Індекс сприйняття корупції-2020. Transparency International, 2020. URL: <http://cpi.ti-ukraine.org/#/>
 38. Undeclared Work in Ukraine: Nature, Scope and Measures to Tackle It Working paper. EU-ILO Project. 2018. 88 p.
 39. Центр Разумкова. Інституційне середовище неформальних трудових відносин в Україні: масштаби, динаміка, наслідки. Київ: Заповіт, 2019. 220 с.
 40. Недобросовісні роботодавці досі виплачують зарплату у «конверті». Державна служба України з питань праці, 2019. URL: <https://dsp.gov.ua/nedobrosovisni-robotodavtsi-dosi-vyplachuiut-zarplatu-u-konverti/>
 41. З 1 січня 2021 зросли штрафи Держпраці. URL: https://biz.ligazakon.net/news/200721_z-1-schnya-2021-zrosli-shtrafi-derzhprats
 42. Юрій Тарасовський. Кількість ФОПів за рік зросла на понад 80 000. Найбільше підприємців з'явилося в ІТ-сфері. 2022. URL: <http://bitly.ws/sfVr>
 43. Розміри ЄСВ і єдиного податку для ФОП з 1 січня 2022 року. URL: https://biz.ligazakon.net/news/207461_rozmri-sv--dinogo-podatku-dlya-fop-z-1-schnya-2022-roku
 44. Прибутковий податок (ПДФО) 2022. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/incometax/>
 45. Право ФОП на отримання лікарняних та декретних. Державна податкова служба України, 2021. URL: <https://kyivobl.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/459151.html#>:
 46. В. Дубровський. Рейтинг схем ухилення від податків: на чому український бюджет «втрачає» найбільше. 2018. URL: <https://voxukraine.org/rejting-shem-uhilennya-vid-podatkov-ina-chomu-ukrayinskij-byudzheth-vtrachaye-najbilshe/>
 47. Williams C. A handbook of preventative approaches towards undeclared work. Sarajevo, 2020. 31 p.

48. Overview of the informal economy in Poland. ILO. 2016. 2 p.
49. Factsheet on Undeclared Work – POLAND. 8 p.
50. European Platform tackling undeclared work. Work Programme 2021-2022. Platform plenary. 2020. 8 p.
51. Детінізація ринку праці: результати заходів ДПС за 2020 рік. Пресслужба Державної податкової служби України, 2021. URL: <https://tax.gov.ua/media-tsentr/novini/452490.html>